

Araştırma Makalesi / Research Article

**ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNİN
II. MEŞRUTİYET İLE İTTİHAT VE TERAKKİ'YE BAKIŞI***

Gülsüm TÜTÜNCÜ**

Öz

Bu çalışmanın amacı; Erken Cumhuriyet Dönemi'nin İkinci Meşrutiyet (II. Meşrutiyet) ile İttihat ve Terakki'ye bakışını genel bir tutum değerlendirmesi yaparak açıklamaktır. Bu amaç doğrultusunda cevabı aranan araştırma soruları; Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmış mıdır? Yoksa bir bütün olarak mı görmüşlerdir? Tutumlarının olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler nelerdir? Çeşitli araştırmacıların savunduğu gibi İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in Kemalist İdeolojisi arasındaki devamlılık Cumhuriyet'in ilk kuşakları tarafından dile getirilmiş midir? olarak belirlendi. Cumhuriyeti kuran kadroların çoğu II. Meşrutiyet döneminde az ya da çok rol almışlardı. Geçmişte içinde buldukları bir döneme ilişkin tutumları bu yaşanmışlığın etkisi altındadır. Ayrıca Cumhuriyet'in II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı takındığı tutum, kişisel tutumlara etki etmektedir. Araştırma sorularının cevaplandırılması ve tutumun belirlenmesi için kullanılan başlıca kaynaklar; Erken Cumhuriyet Dönemi'nin süreli yayınlarında başta *Akşam*, *Son Posta*, *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yayınlanan çoğunluğu hatırat kapsamında olan tefrikalardır. Tefrikaların içerdiği bilgiler öznel olmakla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihini oluşturmak için arşivine başvurulamaması nedeniyle değerlidirler. II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarih yazınının en fazla çalışılan konularından olması sebebiyle konuya ilişkin başlıca kitaplar değerlendirilerek, literatürün yaklaşımı da tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın kaynaklarına ilişkin tanıtım ve analiz çalışmanın başına dahil edilmiştir. Çalışma tutuma ilişkin bulgu ve değerlendirmelerini son bölüm olan "Erken Cumhuriyet Döneminde Tefrikalara göre II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye Bakış" başlığı altında sunmaktadır. Sonuç bölümünde araştırmanın bulguları dahilinde araştırma sorularının yanıtları oluşturulmuş ve tefrikaların tutumlarına ilişkin hazırlanan tablo ışığında Erken Cumhuriyet Dönemi'nin İkinci Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye bakışı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, Erken Cumhuriyet Dönemi.

- * Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.
- ** Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
(e-posta: tutuncugulsum@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-8450-6831).

THE EARLY REPUBLICAN PERIOD'S PERSPECTIVE ON THE SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY AND THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

Abstract

This study aims to elucidate the Early Republican perspective on the Second Constitutional Monarchy and the Committee of Union and Progress through a comprehensive evaluation of prevailing attitudes. To this end, the study seeks to address the following questions: Did the initial generations of the Republic differentiate between the Second Constitutional Monarchy and the Committee of Union and Progress, or did they perceive them as a singular entity? What were the underlying reasons for their positive or negative attitudes? Furthermore, did these early generations of the Republic acknowledge the continuity between the Committee of Union and Progress and the Kemalist ideology of the Republic, as various scholars have suggested? Most leading figures who founded the Turkish Republic had, to varying degrees, participated in the Second Constitutional Era. Their perspectives on this period, in which they were once involved, are shaped by their personal experiences. Furthermore, the Republic's stance towards the Second Constitutional Era and the Committee of Union and Progress also influences these individuals' views. The primary sources for addressing the research questions and understanding these attitudes are the commentaries, many of which are memoirs, published in early Republican periodicals, particularly in the newspapers *Akşam*, *Son Posta*, *Milliyet*, and *Cumhuriyet*. These personal accounts are both subjective and invaluable, given the limitations on accessing archival materials necessary for writing a comprehensive history of the Committee of Union and Progress. As the Second Constitutional Era and the Committee of Union and Progress have been extensively studied within historical scholarship, the key texts on the subject were reviewed to assess the existing literature's approach. An introduction and analysis of the sources of the research is included at the beginning of the study. The findings and assessments of the various attitudes towards the period are presented in the final section, titled "The Second Constitutional Era and the Committee of Union and Progress in Early Republican Newspapers and Memoirs." In the conclusion, answers to the research questions are provided, drawing on the study's findings, and the Early Republican period's perspective on the Second Constitutional Era and the Union and Progress is established based on a synthesis of these attitudes.

Keywords: *Second Constitutional Monarchy, Committee of Union and Progress, Early Republican Period.*

Giriş

Türk modernleşmesi kapsamında Cumhuriyet, Osmanlı modernleşmesinin yarattığı temeller üzerinden ilerlemiştir. Özellikle İkinci Meşrutiyet (II. Meşrutiyet) deneyimi cumhuriyeti kuran kuşakların yetişmesi açısından önemlidir. II. Meşrutiyet dönemi Tarık Zafer Tunaya'dan itibaren sıklıkla 'Cumhuriyet'in Laboratuvarı', 'Cumhuriyet'in Arka Planı' olarak tanımlanmaktadır.¹ Bu nedenle çalışma, Cumhuriyet'in ilk yıllarında temelde bu sürekliliğin bir parçası olan isimlerin anı ve yazılarından hareketle Cumhuriyet'in II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye bakışını genel bir tutum değerlendirmesi ile anlamlandırmaya çalışmaktadır. Çalışmada son dönemde tarih çalışmalarında yaygın şekilde kullanılan algı belirleme yerine tutum belirleme tercih edildi. Bunun nedeni tutumun, bireylerin yaşantı ve deneyimleri sonucu oluşan yönlendirici, duygusal ve zihinsel olarak tavır ve davranışlarını etkileyen hazırlık durumu olarak tanımlanmasıdır.² Tutum, çalışmanın ana kaynakları olan tefrikaların öznel bakış açısını ve bireysel yönünü daha iyi vurgulamaktadır. Sosyal bilimlerde tutum, bu çalışma açısından aydınlatıcı bir başka kavrama; değerlendirme kuramına bağlanmaktadır. Değerleme, bireyin bir nesneye, duruma ya da "şeye"; olumlu, olumsuz, göreceli, mutlak, öznel ve nesnel gibi değerler ile değerlendirilmesi, anlam yüklemesidir. Değer, kültür ve çağa bağlı olarak değişim gösterebilir. Değerleme konusu olan "şey" bütün faktörlerden etkilenerek nitelenir.³ Bu çerçevede tutum kavramının kullanımı tercih edilmiş ve 1923-1938 arasında geçmişin bir parçası olarak II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye yüklenen anlam ve değer analiz edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada, Mustafa Kemal Atatürk'ün görüş ve değerlendirmeleri bu çalışmanın makale sınırında kalmasını sağlamak amacıyla kapsam dışı bırakılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye karşı olan tutumu ayrı bir çalışmada değerlendirilmeyi gerektirecek kadar geniştir. Araştırma sürecinde cevabı aranan temel sorular; Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmış mıdır? Yoksa bir bütün olarak mı görmüşlerdir? Tutumlarının olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler nelerdir? Çeşitli araştırmacıların savunduğu gibi İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in Kemalist İdeolojisi arasındaki devamlılık Cumhuriyet'in ilk kuşakları tarafından dile getirilmiş midir? olarak oluştu. Bu çerçevede çalışmanın amacı; Cumhuriyet'in kuruluşundan 1938 yılına kadar geçen

- 1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, cilt 1, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988); Hakkı Uyar, "Millî Mücadele ve Cumhuriyet Kadrolarının İkinci Meşrutiyet'ten ve Birinci Dünya Savaşı'ndan Çıkardığı Dersler", *Belgi* 1, 7 (Kış 2014).
- 2 G. W. Allport, *Reading in Attitude Theory and Measurement* (1967), 68'den aktaran Ersan Fazıl Çöllü ve Yunus Emre Öztürk, "Örgütlerde İnançlar-Tutumlar Tutumların Ölçüm Yöntemleri ve Uygulama Örnekleri Bu Yöntemlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 9, 1-2 (2006):376.
- 3 Mustafa Gözen, "Değer ve Değerleme Hakkında Kavramsal ve Kuramsal Bir Çalışma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 22, 2 (Kasım 2019):376.

süreçte II. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet'in en önemli aktörü olan İttihat ve Terakki ile ilgili tutumun nasıl olduğunu ve ne yönde değiştiğini açıklamaktır. Tefrikaların öznelliği ve içerdikleri bilgilerin güvenilirliğine dair şüphelerin durumu nedeniyle hâkim görüşü yansıtan tek bir çizginin belirlenmesi mümkün değildir. Amaç doğrultusunda ortaya konan sonuçlar ancak mevcut kaynaklar dahilinde genel bir tutum belirlemeye olanak tanımaktadır. İttihat ve Terakki üzerinde var olan kutuplaşmanın dönemin kaynaklarındaki farklılıklara etki ettiği de unutulmamalıdır. Araştırmanın başlıca kaynakları, ilgili dönemin araştırma eserleri ve tefrika halinde yayınlanan hatıratlardır. Makalenin birinci bölümünde bu kaynakların literatür analizi yapılmaktadır. Kaynakların içeriği nitel olarak incelenmektedir. Kaynakların anlamlandırılması ve yorumlanmasında hermenötik (yorumbilim) yöntemi dikkate alınmıştır. Bu yöntem ile açıkça tespit edilebilenin yanında açıkça tespit edilemeyen söylem ve anlamda ortaya konabilmektedir. Tarihsel araştırma yöntemi açısından yorumbilim kaynağın gerçeğe en yakın şekilde ortaya konmasıdır.⁴ Bu çalışmada muhteva analizinin çeşitli bilgisayar programları yoluyla yapılabilecek niceliksel değerlendirmeleri, incelenen yayınların tanıtılması ve çalışmanın makale sınırları içinde kalması açısından bu makale kapsamı dışında bırakılmıştır.⁵ Muhteva analizi metinler içindeki kelime ve kavramların kullanım sıklığını, aralarındaki ilişkiyi kavram analizi ve ilişkili analiz tekniği ile belirlemeye dayanır.⁶ Bu çalışmada kavram analizi, incelenen kaynaklarda belirlenen anahtar kelimeler bağlamında yapılmıştır. Farklı kelimelerin aynı anlamda kullanıp kullanılmadığına dikkat edilmiştir. Kelime kullanım sıklığı ise kullanılan kaynakların değişkenliği nedeniyle bu makale kapsamında ölçülmemiştir. II. Meşrutiyet dönemi değerleri ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kavramların kullanımı çerçevesinde başlıca kelimeler; hürriyet, meşveret, adalet, eşitlik, devlet (millet), vatan (millet), ittihat ve millî olarak ortaya çıkmıştır. Hürriyet kelimesi aynı zamanda özgürlük ve demokrasi anlamlarını da içerecek şekilde kullanılmıştır. Devlet ve vatan kavramları ise sıklıkla millet anlamında kullanılmaktadır. II. Meşrutiyet'in birlik sağlama hedefinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine millî kavramının Türklük ile aynı anlamda kullanıldığı da görülür. Belirtilen

4 Halil İnalıcık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Oryantalizm I, Doğu-Batı*, 20 (Ağustos-Eylül-Ekim 2002):14.

5 Nitel araştırma yöntemlerinde yapılabilecek nicel analizler ve tarih alanında kullanımına ilişkin bakınız: Fatma Acun, "Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22, 1 (2005); Şerif Mardin, "Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analizi", *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler* 2, der. Mümtaz 'er Türköne, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019); Ayşe Bedir, "Atatürk'ün Türk Kadınına Bakışı: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin Muhteva Analizi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 76 (2023) ss.197-220, <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1246141>; Sevdâ Mutlu, "Atatürk'ün Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçişte Rejim Stratejileri: Atatürk'ün TBMM Açış Konuşmalarının İçerik Analizi (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXX, 90 (2014).

6 Acun, 27-28.

kelimelerin kullanım anlamlarına ve açıklama şekillerine dikkat edilmiş, kelimeler üç kategoriye ayrılarak değerlendirilmiştir: “*Olumlu anlamda kullanılanlar, olumsuz anlamda kullanılanlar ne olumlu ne de olumsuz anlamda kullanılanlar*”.⁷ İma yoluyla kullanılan kelimelerin hangi anlamda, hangi kategoride olduğunun tespiti ise bir tarihsel süreç değerlendirmesini gerektirmiştir. Ayrıca başta İttihatçı liderler olmak üzere İttihat ve Terakki kadrolarının; görev ve sorumluluğa bağlılık, kanun ve nizamı sağlama, siyaseten demokratik olma ya da olmama ve kibir ile makam mevki düşkünü olma/olmama gibi özellikler yönünden olumlu-olumsuz haklarında yapılan tanımlamalar belirlenmiştir.

Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze kadar gelen süreçte II. Meşrutiyet döneminin değerlendirilmesinde kimi zaman çelişkilere varan değişiklikler görülür. Cumhuriyet’i kuran kadroların hemen hepsi II. Meşrutiyet döneminin olaylarında az ya da çok rol oynamışlar; 1960’lı yıllara kadar da fiilen Cumhuriyet’i yöneten kadrolar arasında yer almışlardır. Bu nedenle hatıratlar öznel yönleri nedeniyle dikkatli kullanılması gereken önemli bir bilgi birikimini barındırmaktadırlar. Hatıratların kullanımı İttihat ve Terakki arşivinin kullanımı mümkün olmadığından daha da önemli bir hale gelmektedir.

1. Araştırmanın Kaynakları:

Gazete Tefrikaları ve Akademik Yayınlar

II. Meşrutiyet dönemi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yönelik Cumhuriyet dönemindeki ilk çalışmaların 1930’lu yıllardan itibaren başladığı görülmektedir. Söz konusu ilk çalışmalar gazetelerde tefrikalar halinde yayımlanmıştır. Tefrikalar 1960’lı yıllara kadar Türkiye’de popülerleşen tarihin önemli bir parçasıdır. Tefrikaların en yaygın olduğu dönem II. Meşrutiyet’ten 1930’lu yıllara kadar olan süreçtir. Tefrikalar, farklı türlerde olabilen “*arkası yarın*” şeklinde merak uyandırıcı bir şekilde çıkarılan; tüm gazetelerin rekabet halinde yayınlar yaptıkları uzun süreli bir yayıncılık geleneğini oluşturduklarıdır.⁸ Tarihi roman ve anı tarzında yayınlanan tefrikaların önemli bir kısmı daha sonra kitap olarak basıldı. Ahmet Özcan’ın *Türkiye’de Popüler Tarihçilik (1908-1960)* kitabında verdiği istatistiklere göre *Akşam* gazetesi çeşitli konularda yayınladığı 205 tefrika ile tefrika yayınlama konusunda gazeteler arasında liderdir. Ancak Özcan’ın istatistiklerinde *Son Posta* gazetesinin bulunmaması dikkat çekicidir.⁹

7 Mardin, *Muhteva Analizi*, 14.

8 Ahmet Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 172.

9 Özcan, 396. Aynı şekilde Ek 19’da verilen (ss.403-410) Süreli yayın adına göre alfabetik listede *Son Posta* gazetesinden Esat Cemal Peker’in 1953’te yayınlanan Hatıraları dışında bir tefrika dahil edilmemiş görülmektedir.

Gazetelerin genel tutum ve tefrika yayınlama politikaları incelendiğinde en detaylı ve uzun tefrikalar *Son Posta* gazetesinde yayınlanmıştır. *Son Posta* gazetesi yayın hayatına başladığı 27 Temmuz 1930'dan kapandığı 26 Kasım 1962'ye kadar iddialı bir yayın çizgisi izlemiş her dönemde önemli isimleri bünyesinde barındırmıştır. Yayınlanmaya başladığı dönemde *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Ulus* ve *Vakit* gibi büyük gazetelere rakip olmuş özellikle akşam yayınlandığı için *Akşam* gazetesi ile kıyaslanmıştır. Gazetenin imtiyaz sahipleri 1930'da Zekeriya Sertel, Selim Ragıp Emeç, Ekrem Uşaklıgil ve Halil Lütfü Dördüncü'dür. Birbirinden çok farklı siyasi çizgilere sahip olan bu isimler, gazetenin genel karakteri hakkında önemli ipuçları vermektedir. *Son Posta*, kurulduğu andan itibaren muhalif bir duruş sergilemiş, muhalif duruşta etkisi olan Zekeriya Sertel 1934'te ayrıldıktan sonra da muhalif duruşu değişmemiştir. *Son Posta* gazetesinde çok sayıda hatırat ve tarih konulu yazı dizisi yayınlanmıştır. Bu nedenle "*Son Posta, bu özelliğiyle İttihat ve Terakki başta olmak üzere yakın dönem siyasi tarihi araştırmaları için önemli bir kaynak niteliğindedir*".¹⁰ Dönemin tutumunun tespiti açısından *Son Posta* gazetesi burada incelenen yazı dizilerinin yanı sıra baş makaleleri, haber ve değerlendirmeleri, köşe yazıları ile de dönemin muhalif genel karakteri hakkında çok şey söylemektedir.

Son Posta gazetesinde 11 Aralık 1932– 28 Nisan 1935 yılları arasında uzun bir süre yayımlanan Ziya Şakir tarafından kaleme alınan "*İttihat Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü?*" adlı tefrika ilk örneklerden biridir. Tefrikada İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan başlayarak 1918'e kadar geçen olaylar beş kısımda anlatılmaktadır.¹¹ Bu yazı dizisi daha sonra İsmail Hakkı Avcı tarafından yayına hazırlanarak 3 cilt halinde basılmıştır.¹² Ziya Şakir, aynı dönemde *Son Posta* gazetesinde ayrıca "*Osmanlı Saltanatı Göçerken*" ve "*Abdülhamid'in Son Günleri*" başlıklı kısa süren tefrikaları da yazmıştır. Ziya Şakir'in soyadı Wikipedia gibi popüler erişim adreslerinde ve pek çok çalışmada Soku olarak geçerken, Ahmet Özcan'ın *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)* eseri de dahil olmak üzere pek çok kaynakta da Soku olarak geçmektedir.¹³ Doğum tarihi açısından da net bir birlik olmadığı görülmektedir. 2017 yılında Güngör Göçer tarafından hakkında yapılan doktora tezi ile pek çok bilginin açıklığa kavuştuğu ve soyadının Soku olarak

10 Erol Karcı, "Son Posta Gazetesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim 12 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/son-posta-gazetesi/>.

11 Birinci Kısım 11 Aralık 1932'de başlamış ve 22 Nisan 1933'te bitmiş 128 tefrika halinde yayınlanmıştır. İkinci Kısım 23 Nisan 1933'te başlamış ve 26 Ağustos 1933'e kadar 125 tefrika halinde yayınlanmıştır. Üçüncü Kısım 27 Ağustos 1933'te başlamış, 10 Şubat 1934'te bitmiş 164 tefrika yayınlanmıştır. Dördüncü Kısım 11 Şubat 1934'te başlamış, 18 Temmuz 1934'te 155 tefrika ile tamamlanmıştır. Beşinci kısım ise 267 tefrikadan oluşmaktadır, 19 Temmuz 1934 ve 28 Nisan 1935 arasında yayınlanmıştır.

12 Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?* (Cilt1-1. ve 2. Kısımlar), *İttihat ve Terakki Nasıl Yaşadı?* (Cilt 2- 3. ve 4. Kısımlar), *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?* (Cilt 3- 5. Kısım), (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014).

13 Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, 302.

kullanımının doğru olacağı söylenebilir.¹⁴ Ziya Şakir, tefrika yazarlarının en üretkenidir demek yanlış olmaz. Ağırlıklı olarak II. Meşrutiyet dönemi, II. Meşrutiyet döneminin önemli şahsiyetleri hakkında kendi tanıklığına da dayanan yazılar kaleme almıştır. Belirtmek gerekir ki; II. Meşrutiyet öncesinde İttihatçıları eleştiren yazılar yazdığı için İttihat ve Terakki ile arası hiçbir zaman tam düzelmemişti. 1929'da tefrika yazarlığına başlayan Ziya Şakir, belgelere dayanan, olayların içinde bulunmuş kişiler ile görüşen araştırmacı karakteri ile de diğer tefrika yazarlarından ayrılmaktadır. *Son Posta* gazetesindeki bu tefrikada verdiği bilgiler cemiyetin içinden pek çok bilginin kurtarılması olarak değerlendirilebilir.

Son Posta gazetesi eski *Tanin* Başmuharriri Muhittin Birgen'in ilk sayısı 16 Ekim 1936'da yayınlanan "*İttihat ve Terakki'de On Sene*" başlıklı bir yazı dizisini de yayınlamıştır.¹⁵ Bir köşe şeklinde farklı alt başlıklarla devam eden tefrika 1937'nin yaz aylarında "*İttihat ve Terakki'nin Sonu, Talat, Enver ve Cemal Nasıl Kaçtılar? Nasıl Öldüler?*" alt başlığı ile sonlanmıştır. Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki içine II. Meşrutiyet sonrasında dahil olmuştur. İttihat ve Terakki'yle olan ilişkisi diğer tefrika yazarlarına göre daha geç dönemde başlamıştır. 1920-1921 arasında *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin baş muharrirliğini yapmıştır. Birgen'in Bolşevik İhtilali'nden etkilendiği ve Mesleki Temsil fikrini savunduğu görülür.¹⁶ 1924-1925 yılları arasında *Meslek* gazetesini çıkarmış sonrasında *Halk* gazetesi başyazarlığı yapmış, 1936'da *Son Posta* gazetesi başyazarlığını üstlenmiştir. Anılarını yazmasındaki amacının İttihat ve Terakki'yi tanıtmak olduğunu belirterek tefrikaya başlamıştır.¹⁷

İlk olarak 1918'de Necmettin Sadak imtiyaz sahipliğinde yayın hayatına başlayan *Akşam* gazetesi Türk basın tarihinin en önemli gazetelerinden biridir. Millî Mücadele'yi destekleyen *Akşam*, Cumhuriyet döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) yakındır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında *Akşam* gazetesinin ortakları için İstanbul basını "*Mustafa Kemal'in Prensleri*" demektedir.¹⁸ Özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde bu yakınlık belirgindir, 1957 sonrasında azalmış ve 1965 yılında değişmiştir. 1965 sonrası imtiyaz sahiplerinin görece sık değişmesi ve daha popüler bir çizginin belirlenmesi *Akşam* gazetesini fikir gazeteciliği çizgisinden

14 Güngör Göçer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakir" (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017). Ayrıca bkz: Ziya Şakir ile yapılan bir röportajı içermesi nedeniyle önemli olan Hasan Eryüksel, *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: Anıl Matbaası, 1949) ve torunu tarafından kaleme alınan Ayla Üstündağ, *Sözlü Tarihin Büyük Üstadı Dedem Ziya Şakir*, (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011).

15 Tefrika Zeki Arıkan tarafından hazırlanarak kitap olarak basılmıştır. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat Terakki Neydi?*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009).

16 Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 28-29.

17 Muhittin Birgen, "İttihat ve Terakki'ye Dair Neler Yazacağım?", *Son Posta*, 16 Ekim 1936.

18 Nurhan Kavaklı, *Bir Gazetenin Tarihi Akşam*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 51.

uzaklaştırmıştır. 1930'lu yıllar *Akşam* gazetesinin büyüdüğü yıllardır. Dönemin gazeteleri arasında tiraj olarak *Cumhuriyet* ve *Tan*'dan sonra 3. sıradadır.¹⁹ *Akşam* gazetesi II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki yazı dizilerine en erken dönemde başlayan gazetedir. Gazetenin genel tutumu II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki ile ilgili tutumuna da yansır. Tefrikalarda II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'deki önemli isimlere daha fazla odaklanılmakta ve İttihatçı liderler arasındaki güç çatışmaları işlenmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi duruma ilişkin değerlendirmeler yapılmış; II. Meşrutiyet belirgin şekilde İttihat ve Terakki'den daha fazla yer almıştır. Bu durumda birbirine rakip olan iki gazeteden *Son Posta*'nın daha çok İttihat ve Terakki'de aslında ne oldu? sorusuna odaklandığı *Akşam*'ın ise Meşrutiyet'in ilanında aslında ne oldu? sorusuna odaklandığı söylenebilir.

Akşam gazetesinde Aralık 1932- Nisan 1933 tarihleri arasında yayımlanan "*İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*" adlı tefrikanın Amil isimli yazarı İttihatçı liderlerin yurtdışına çıktıktan sonraki yaşantılarını konu edinmektedir.²⁰

Yine *Akşam* gazetesinde Ekim 1933- Eylül 1935 tarihleri arasında yayımlanan Mustafa Ragıp tarafından kaleme alınan "*İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*" adlı tefrikanın konusu İttihatçı liderler arasında yaşanan güç çatışmalarının Yakup Cemil'in faaliyetleri çevresinde anlatılmasıdır.²¹ Mustafa Ragıp tarafından *Akşam* gazetesinde Şubat- Ekim 1935 tarihleri arasında yayımlanan diğer bir tefrika da "*Meşrutiyetten Önce Manastırda Patlayan Tabanca*" dır.²² Bu tefrikada Meşrutiyet'in ilanı öncesinde yaşanan önemli olaylar; Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen olaylar anlatılır. Teşkilat-ı Mahsusa hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Mustafa Ragıp, tefrikaları yazdığı dönemde aynı zamanda *Akşam* gazetesinin istihbarat şefidir. Mustafa Ragıp'ın Dârülfünun Edebiyat Fakültesi mezunu olması ve Rıza Tevfik'ten felsefe ve tarih dersleri alması²³ onu diğer tefrika yazarlarından ayıran özelliğidir. Mustafa Ragıp, okullu bir tarihçidir. *Akşam* gazetesi, 1939'da Süleyman Kâni İrtem tarafından kaleme alınan "*Meşrutiyet'te Saray ve Babıali*" başlıklı tefrikayı da bir yıl kadar yayınlamıştır. Meşrutiyet öncesi dönemin olayları anlatılmaktadır. Bu tefrikadaki çoğu bölüm *Meşrutiyet Doğarken* başlığı altındaki kitapta

19 Kavaklı, 82.

20 Yazı dizisinin bazı bölümleri <https://www.gastearsivi.com/> erişim adresinden ulaşılabilir durumdadır. Belirtilen arşiv adresi makale metni içinde geçen çoğu yazı dizisinin tüm tefrikaları olmasa da çoğunun okuyucuya ulaşmasını sağlayan önemli bir veri tabanı halindedir. Buna karşın bu makalede kullanılan gazeteler çoğunlukla İzmir Milli Kütüphane koleksiyonundan taranmıştır.

21 Mustafa Ragıp Esatlı. Tefrika 1935'te Akşam Kitaphanesi tarafından kitap olarak basılmıştır. Günümüze en yakın tarihli baskı: Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, haz. Nurer Uğurlu, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004).

22 Mustafa Ragıp, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, haz. Rahşan Aktaş, (İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007).

23 Mustafa Ragıp Esatlı, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, (İstanbul: Sinan Matbaası, 1950).

yer almaktadır.²⁴ Süleyman Kâni İrtem, çok sayıda tefrika yazmış olmasına rağmen bu tefrikalar kitaplaşması esnasında tefrika bütünlüğüne değil konu bütünlüğüne dikkat edilmesi nedeniyle yeniden telif edilmiş olmaktadır.²⁵ Süleyman Kâni Bey, İttihat ve Terakki'nin iç halkasından bir isimdir. Cavid Bey'in Süleyman Kâni Bey'den mütareke dönemine ilişkin notlarında "Bizim Süleyman" olarak bahsettiği görülmektedir.²⁶ Süleyman Kâni Bey'in 11 Ağustos 1918'de Ankara Valiliği'nden İstanbul Valiliği'ne atanması ve valiliği döneminde İttihatçı liderlerin 2-3 Kasım 1919'da yurt dışına kaçışlarının gerçekleşmesi nedeniyle bu döneme ilişkin anlattıkları ayrı bir değer kazanmıştır.

Milliyet gazetesi ise 1926 yılında yayınlanmaya başlamıştır. 1935 yılında el değiştiren gazete 1950'ye kadar *Tan* adı ile çıkmış sonra tekrar *Milliyet* adına dönmüştür. 1954 yılında Abdi İpekçi'nin yazı işleri müdürü olması ile etkili bir siyasi gazete haline gelmiştir. *Milliyet* gazetesi 1930'lu yıllarda çok fazla hatırat yayınlamamıştır.

Milliyet gazetesinde Nisan – Aralık 1934 tarihleri arasında "Bahaeddin Şakir'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki" tefrikası A.C. imzasıyla Arif Cemil tarafından yayınlanmıştır. Bu tefrikada Bahaeddin Şakir'in bıraktığı iddia olunan belgeler etrafında yazar, İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı başlarına kadar olan dönemi yazmıştır. Bu tefrikada Arif Cemil imzası açıkça kullanılmamış, tefrikanın içinde geçmiştir. Arif Cemil, *Milliyet* gazetesindeki bu tefrika öncesinde 2 Kasım 1933 tarihinden 1934 başına kadar *Vakit* gazetesinde "Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa" isimli tefrikayı yayınlamıştır. Bu tefrika *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa* adıyla kitaplaştırılmıştır.²⁷ II. Meşrutiyet sonrasında Arif Cemil'in Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri ile yakın ilişkileri *Milliyet* ve *Vakit* gazetelerindeki bu tefrikaları değerli kılmaktadır. Ayrıca Arif Cemil, Talat Paşa 1919'da Berlin'e gittikten sonra hususi katipliğini yapmış, bu dönemdeki anılarını *Son Posta Gazetesi*'nde 21 Ağustos 1937'de "Talat Paşa'nın Son Günleri: İttihat ve Terakki'nin Lideri Berlinde Nasıl Yaşadı ve Nasıl Öldürüldü?" başlığı ile yayınlamaya başlamıştır.²⁸

Hüseyin Cahit Yalçın, 1933-1940 yılları arasında çıkardığı *Fikir Hareketleri* dergisinde Mart 1935- Şubat 1938 tarihleri arasında "Meşrutiyet Hatıraları 1908–1918" adıyla hatıralarını yayınlamıştır. Bu hatıralarında

-
- 24 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, der. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 1999).
- 25 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Yılları 1909-1918*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2004), 18.
- 26 İrtem, 16.
- 27 Arif Cemil Denker, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, haz. Metin Martı, (İstanbul: Arma Yayınları, 2006).
- 28 Arif Cemil, *Talat Paşa'nın Son Günleri Bir Türk Vurulmuş Diyorlar*, haz. Volkan Soran, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020).

özellikle meşrutiyet dönemi *Tanin*'inde çıkan yazılarını da kullanarak Meşrutiyet dönemini yazma yoluna gitmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Fikir Hareketleri* dergisindeki yazıları Nahit Yüksel tarafından “‘*Fikir Hareketleri*’ Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit’in (Yalçın) Türk Devrimi’ne Bakışı” başlıklı makalesinde Türk Devrimi açısından detaylı olarak incelenmiş ancak II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki açısından ele alınmamıştır.²⁹ Cumhuriyet döneminde çıkan *Tanin*³⁰ de ise Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 11 Ağustos 1945- 22 Aralık 1946 tarihleri arasında İttihatçıların Maliye Nazırı Cavid Bey’in 1918–1922 tarihleri arasında tuttuğu notlar tefrika edilmiştir. Yine *Tanin* gazetesinde 15 Birinci Teşrin (Ekim) 1944- 2 Nisan 1945 tarihleri arasında İttihatçı liderlerin Dünya Savaşı’ndan sonra yurtdışında buldukları dönemde birbirlerine gönderdikleri mektuplar “*Tarihi Mektuplar*” başlığıyla Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yayımlanmıştır.³¹ Hüseyin Cahit Yalçın’ın farklı zamanlarda önce *Fikir Hareketleri*, *Yedigün*, *Halkçı* ve *Yeni Ulus* gibi dergi ve gazetelerde yayınlanmış olan hatıraları Rauf Mutluay tarafından hazırlanan *Siyasal Anılar* kitabında derlenmiştir.³²

Cumhuriyet’in³³ ise 1930’lu yıllarda II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki’yi konu alan önemli bir tefrika yayınlamadığı görülür. 1940’lı yıllarda hatırat yayınlamaya, bu yazı dizilerinin ilgi görmesi üzerine başlamıştır. Ayrıca hükümete yakın bir yayın organı olarak resmi görüşü yansıtan bir içerikle yayın yapma durumundadır. Ahmed Rıza ve Halil Mentеше gibi iki önemli ismin hatıratlarının *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanması önemlidir. 1940’lı yıllardan itibaren hatıraların yayımlanmasında artış görülmektedir. *Cumhuriyet* gazetesinde 13 Ekim 1946- 9 Aralık 1946 tarihleri arasında “*Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Mentеше’nin Hatıraları*” adıyla Halil Mentеше’nin anıları yayımlanmıştır. Anılar Meşrutiyet’in ilanının hemen öncesinden başlamakta ve Kurtuluş Savaşı sırasında Malta sürgününden dönüşe kadar devam etmektedir.³⁴

26 Ocak- 2 Mart 1950 tarihleri arasında *Cumhuriyet* gazetesinde Haluk Şehsuvaroğlu tarafından “*İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in*

29 Nahit Yüksel, “‘Fikir Hareketleri’ Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit’in (Yalçın) Türk Devrimi’ne Bakışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, 64-65-66 (Kasım 2006).

30 *Tanin*’in Türk Basın tarihinde ayrı bir yeri vardır. Osmanlı döneminde 1908-1914 arasında, Cumhuriyet’in ilk yıllarında 1922-1925 arasında ve 1943-1947 yılları arasında yayınlanmıştır. Bu dönemlerin hepsinde Hüseyin Cahit’in önemli bir etkisi vardır. Baş makalenin yazarıdır.

31 “Tarihi Mektuplar” tefrikasının en ilginç bölümleri “*Doktor Bahaeddin Şakir Bey’in Cavid Bey’e Mektupları*” bölümüdür. Hüseyin Cahit Yalçın, “Tarihi Mektuplar”, (*Yeni Tanin*, 15 Mart 1945).

32 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976).

33 1924’ten günümüze kesintisiz yayın hayatına devam eden Cumhuriyet gazetesi Türkiye’nin en köklü gazetesidir. Genel tarihi hakkında bakınız: Mustafa Arıkan, “Cumhuriyet Gazetesi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim: 17 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhuriyet-gazetesi/>.

34 Halil Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2019).

Hatıraları” başlığıyla Ahmed Rıza Bey’in anıları yayımlanmıştır. Hatıralar, Ahmed Rıza Bey’in Paris’teki sürgün yıllarıyla başlamakta ve Birinci Dünya Savaşı sonuna dek devam etmektedir.³⁵

Türk Tarih Kurumu’nun yayını olan *Bellekten*’de de 1930’lu ve 1940’lı yıllarda Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki’ye dair makaleler yayımlanmıştır. Özellikle Atatürk’ün vefatından önce Afet İnan, 1937 yılında *Bellekten*’de “*Atatürk’ü Dinlerken*” başlıklı bir köşe açarak bu köşe altında üç Makale yayınlamıştır. “*Gerilla Hakkında İki Hatıra*”, “*Vatan ve Hürriyet*”, “*Mukaddes Tabanca*” makaleleri dönemin resmi görüşünü yansıtmaları bakımından önemlidir.³⁶

Cumhuriyet döneminde 1930’lu yıllardan başlayarak 1960’lı yıllara kadar özellikle Türk İnkılâp Tarihi alanında önemli eserler veren Enver Behnan Şapolyo, II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki konusunda ilk eser veren tarihçilerden biridir. Şapolyo, özellikle İttihat ve Terakki içinde Mustafa Kemal’in oynadığı rol konusunda dönemin resmi görüşü çizgisinde bir anlatımı tercih eder. Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Mustafa Kemal ve Millî Mücadelenin İç Alemi*³⁷ adlı eserlerinde bu dönemden bahsetmiştir.

II. Meşrutiyet ve dönemin siyasal partileri ve özellikle de İttihat ve Terakki konusunda 1950’lerden başlayarak en kapsamlı çalışmaları yapan kişi Tarık Zafer Tunaya’dır. Tunaya’nın çalışmaları bu konuda daha sonra yapılacak çalışmalara temel teşkil etmiştir. Tunaya’nın *Türkiye’de Siyasal Partiler* adlı eseri Meşrutiyet dönemi için temel kaynaklardan biridir. Tunaya, bunun dışında üç cilt olan *İslamcılık Cereyanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler, Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*,³⁸ *Hürriyetin İlanı; II. Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*³⁹ adlı eserlerinde bu dönemi analiz etmiştir.

Şerif Mardin, Osmanlı Devleti’ni meşrutiyet kavramıyla tanıştıran Yeni Osmanlılar hareketi ve onların takipçisi sayılabilecek Jön Türklerin fikri altyapılarının incelenmesine dayalı çalışmalarıyla bu konuda önemli eserler vermiş bir araştırmacıdır. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*⁴⁰ ve *Jön*

35 *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, haz. Bülent Demirtaş, (İstanbul: Arba Yayınları, 1988).

36 *Bellekten*’de yayınlanan bu makalelerin tam künyeleri kaynakçada verilmiştir.

37 Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1967). Şapolyo daha çok inkılâp tarihi konularında yazması nedeniyle diğer popüler tarihçilerden ayrılmaktadır. Eserlerinden çoğunun yayın yeri Ankara’dır. Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik*, 314-315.

38 *Fikir Cereyanları* Tunaya’nın İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuasındaki iki makalesini kapsamaktadır. Bu makalelerden biri “Garpcılık” akımına diğeri İslamcılık akımına ilişkindir. Makalelerin künyeleri için kaynakçaya bakınız.

39 Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı: İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2023).

40 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).

*Türklerin Siyasi Fikirleri*⁴¹ adlı eserlerinde Meşrutiyet düşüncesinin Osmanlı Devleti'nde hangi düşün ve siyaset adamlarının gayretleriyle ortaya çıktığını ve bu düşüncelerin Cumhuriyet dönemindeki yansımalarını ortaya koymaya çalışmıştır. Hanioglu, Mardin'in çalışmaları hakkında şu değerlendirmede bulunur: “*Mardin'in çalışmaları ile konu, siyasal düşüncelerin analizi bakımından gerçekten de mükemmel bir biçimde incelenmiştir. Jön Türklerin siyasal düşüncelerinin analizi bakımından bu araştırmalarda tespit edilmiş olan sınırları zorlamak hayli güçtür*”.⁴²

Ahmet Bedevi Kuran'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*⁴³ adlı eseri de dönemle ilgili önemli belgeler sunan bir kaynaktır. Eser hakkında Hanioglu'nun değerlendirmesine göre eserin en güçlü yönü; 1950'lere kadar harekete katılanların hatıralarını önemli bir gayretle toplanmış, ortaya gerçekten önemli belgelerin çıkarılmış bulunmasıdır.⁴⁴

Enver Ziya Karal ve Yusuf Hikmet Bayur da konuyla ilgili çalışmalar yapan ve genel olarak resmi görüşü dile getiren tarihçiler arasındadır. Özellikle dönemi çalışan Petrosyan, Ramsaur, Georgeon ve Feroz Ahmad gibi yabancı araştırmacılar; Karal ve Bayur'un yanı sıra Ahmet Bedevi Kuran'ı da önemsemiş ve çalışmalarında sıklıkla atıf vermişlerdir.

Ramsaur'un *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*⁴⁵ adlı eseri yabancı bir yazarın bakış açısından bu dönemi yansıtmaktadır. Hanioglu bu eser için “*gerçekten de konunun önemli klasiklerinden biri haline gelmiştir*” diyerek eserin en özgün yönünün batı kamuoyunun Jön Türk hareketi üzerine yaptığı değerlendirmeleri içermesi olduğunu belirtir.⁴⁶

İttihat ve Terakki konusunda çalışmaları bulunan Feroz Ahmad; önemli iki çalışması *İttihat ve Terakki 1908–1914* ve *İttihatçılıktan Kemalizme* adlı eserlerinde; İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in Kemalist ideolojisi arasında bir devamlılık olduğunu savunan önemli isimlerden biridir. Ahmad'a göre Kemalistler de Jön Türklerin yolunu takip etmişlerdir. Aralarındaki fark; İttihatçılar Meşrutî monarşiyi korurken Kemalistler daha radikal bir yol seçmişler ve Cumhuriyeti tercih etmişlerdir.⁴⁷ Feroz Ahmad'ın

41 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989).

42 Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 4.

43 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, (İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959); Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000).

44 Hanioglu, *İttihad ve Terakki*, 4.

45 Ernest Edmondson Ramsaur JR, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Ülken, (İstanbul: Sander Yayınları, 1972).

46 Hanioglu, *İttihad ve Terakki*, 4.

47 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

eserleri için Hanioglu “genellikle İngiliz vesikalarına dayanılarak yazılmıştır. Bunun yararı açıktır, ama bu vesikalar İttihat ve Terakki’nin orijinal ve Türk arşivlerindeki önemli vesikalarla desteklenmedikçe, beklenen açıklayıcılığa sahip olamazlar”.⁴⁸ diyerek Ahmad’ın sadece İngiliz belgelerinin gözünden olayları gördüğünü söyler.

Erik Jan Zürcher ise *Millî Mücadele’de İttihatçılık*⁴⁹ ve *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* adlı eserlerinde konuyla ilgili farklı bir değerlendirme yapmaktadır. Zürcher, İttihat ve Terakki’nin fikir ve kadrolarının Cumhuriyet dönemine nasıl aktarıldığını incelemiş ve Cumhuriyet dönemindeki siyasi mücadelenin bir anlamda aynı İttihatçı kökenden gelip “İttihatçı kimliklerinde ısrar eden” ve “İttihatçı kimliklerini reddeden” kadroların mücadelesi olduğunu savunmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında Meşrutiyet’e karşı olumlu bir tutum ve değerlendirmeler çoğunlukta olmasına rağmen İttihat ve Terakki karşısındaki tutum ve tavırlar çeşitlilik göstermektedir. Zürcher, bir anlamda Cumhuriyet’in Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki karşısındaki ikircikli tutumunun esas sebebinin bu ortak kökler olduğunu savunmaktadır.⁵⁰

Bu çalışma kapsamında incelenmeyecek ancak dikkate alınması gereken bir durumda 1980’lerden sonra Meşrutiyet dönemini eleştirel bir gözle ele alan alternatif tarih olarak adlandırabileceğimiz çalışmaların dönemin tarihinin yazılmasında yaratmış olduğu etkidir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarihçiler ve dönemin ileri gelenleri yukarıda bahsi geçen kaynaklardan anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki hakkında detaylı açıklamalarda bulunmuşlardır. Tefrika yazarlarının tamamı İttihat ve Terakki içinde bulunmuş ya da İttihat ve Terakki ile teması olan kişilerdir. İttihat ve Terakki’de buldukları göreve ve İttihatçı liderlere olan yakınlığa göre tutumun etkilendiği; yakınlık arttıkça olumlu yaklaşımın ve İttihatçı liderlere yönelik davranış açıklamalarının arttığı görülmektedir. Cumhuriyet’i, Meşrutiyet’le başlayan demokrasi sürecinin tamamlanması olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Meşrutiyet’e karşı görülen olumlu tutum cumhuriyet ve meşrutiyet kıyaslandığında Cumhuriyet’in daha ileri bir gelişim olarak açıklandığı bir noktaya gelir, bu fikrin gelişiminde Mustafa Kemal Atatürk’ün görüşlerinin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bakış açıları, dönemin resmi görüşü ile de çoğunlukla paralellik göstermekte ve resmi görüşten etkilenmektedir. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e giden sürecin kolay olmadığı, demokrasinin gelişimi açısından bir devamlılık olduğunun kabulü görülmektedir. İttihat ve Terakki’ye olan tutum ise hangi kavramla ele alındığına göre değişiklik göstermiş ve siyaseten olan konularda tutumun olumsuzlaştığı görülmüştür.

48 Hanioglu, *İttihat ve Terakki*, 6.

49 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele’de İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

50 Zürcher, *İttihatçılık*.

Özellikle anılarda İttihat ve Terakki'nin içinden gelenlerinin “o şartlarda başka türlü davranmak mümkün değildi” açıklamasını yaptıkları söylenebilir. Meşrutiyet'te görülen devamlılık kabulünün İttihat ve Terakki'de olmadığı resmi düşünce olarak İttihat ve Terakki'nin ömrünü tamamlamış bir siyasi parti olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak eski İttihat ve Terakki üyesi bazı İttihatçıların İttihat ve Terakki'nin ömrünü tamamladığını kabul etmekte zorlandıkları hatırlatılmalıdır. Erken Cumhuriyet döneminde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'nin süreç olarak birbirinden ayrılmadığı ancak ayrılmaz bir bütün olarak değerlendirilmedikleri söylenebilir. Bu bakışa göre, İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan bir aktördür. Sürecin kendisi aktörden önemlidir. İttihat ve Terakki ideolojisi ile Kemalizm arasında ideolojik ortaklık olup olmadığı ise tefrikalarda yer almamaktadır. Bu konu daha çok telif eser yazarı akademisyenler tarafından tartışılmış benzerlik ve farklılıkları yönünden analizler yapılmıştır. Sonuçta araştırmacıların bir kısmı modernleşme yönü ve milliyetçilik yaklaşımlarındaki benzerlikler açısından bir devamlılık tespiti yapmışlardır. Fikir birliği olmadığı ise açıktır. II. Meşrutiyet döneminin parti kavgalarının yıkıcılığı konusu ise tefrikalarda fikir birliği olduğunu söyleyebileceğimiz bir konudur. İncelenen tefrikaların hemen hepsi parti kavgalarının yıkıcı, bezdirici ve engelleyici bir durum olduğunu bir şekilde dillendirmişlerdir.

2. İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet ve Modernleşme

Osmanlı modernleşmesi temelde kültür değişimi yaratmadan kültürel unsurların aktarılmasını hedefleyen bir bakış açısına sahiptir. Ancak kültürel alımların yaratacağı değişime müdahale son derece zordur. Dış müdahaleler arttıkça batının sadece ilim ve fennini almak Osmanlı için imkânsız hale gelmiştir.⁵¹ Batı dünyasından aktarım kaçınılmaz bir hal aldığında bu aktarım için iki önemli dönem vardır: Tanzimat ve Meşrutiyet.

Cumhuriyet dönemi tarih yazımında Meşrutiyet, Tanzimat'la birlikte değerlendirilmiş ve yenileşme hareketlerinin bir devamı olarak olumlanmıştır. Meşrutiyet, genellikle kendinden önceki ıslahat girişimlerinden daha ileri bir adım olarak kabul edilmiştir. Meşrutiyet'in ilanında Jön Türkler, Bab-ı Ali Erkanı, askeri kuvvetlerden bir grup ve ulema grupları arasında bir ittifak vardır ve bu gruplar Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde iş birliği yapmışlardır. Abdülhamid'in iç politikası da bu ittifakı çözmek üzerine kurulmuştur.⁵² Mardin, bu gruplardan Jön Türklerin en önemli isteklerinin hürriyet değil, imparatorluğun parçalanmasını durdurmak, olduğunu belirtmektedir.⁵³

51 Halil İnalçık, “Osmanlılarda Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* içinde, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 425-429.

52 Mardin, *Siyasi Fikirleri*, 69-74.

53 Mardin, 305.

Jön Türklere göre Meşrutiyet, modern olmanın modern dünyaya geçişin kriterlerinden biriydi. Çağdaş gereklilikler dahilinde imparatorluğun tüm unsurlarının ihtiyacını karşılayacak; çağa ayak uydurmanın bir gereği olarak görülüyordu.⁵⁴

Jön Türklerin Ahmed Rıza etrafında toplanan ana kolunun öncelikle devleti kurtarma düşüncesi içinde olması hürriyet ve demokrasinin bir amaç değil, imparatorluğun parçalanmasını önlemek için bir araç olarak kullanıldığı yorumlarının yapılmasına neden oldu. 1908’de II. Meşrutiyet’in siyasal bir rejim değişikliği yaratmamasını bir devrim olarak değil bir ıslahat olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan görüşleri ortaya çıkardı. Sonrasında bu II. Meşrutiyet’le ilgili tartışılan ikilemlerden biri haline geldi. II. Meşrutiyet’in bir devrim olarak nitelendirilmesi gerektiğini savunan Aykut Kansu, sayısı ne olursa olsun II. Meşrutiyet’in ilanında var olan halk desteğinin II. Meşrutiyet’i bir devrim haline getirdiğini ve halkın bir kısmında hürriyet ve demokrasi bilincinin varlığının bir ispatı olduğunu dile getirdi.⁵⁵ Kansu, 1908’den, Fransız Devrimi’nden esinlenen geç kalmış bir liberal devrim olarak bahseder. 1908’de ekonomik haklarını liberal bir hukuk düzeni içeren anayasal garanti altına almak isteyen burjuva sınıfı isteklerinin ön plana çıktığı görüşündedir.⁵⁶ Kansu’ya göre bu açıdan 1908 Devrimi’ni gerçekleştirmiş olan ve bu nedenle modernliği temsil eden İttihat ve Terakki; gelenekselliği temsil eden güçler ile girdiği mücadeleyi kazanarak 1908’de yeni bir siyasal rejimin kurulmasını sağlamıştır. İttihat ve Terakki’nin programı, kaçınılmaz olarak gelenekselleşme sürecini hızlandırmıştır.⁵⁷ Aynı şekilde Tunaya ’da halkın II. Meşrutiyet ile “*iktidara iştirak edebilir*” duruma geldiğini savunmaktadır.⁵⁸ Bu çerçevede Hürriyet kavramı, II. Meşrutiyet açısından kesinlikle özgürlükle eş anlamlı kullanılmasının yanı sıra demokrasi anlamına da sahip bir içerikle de kullanılmıştı. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminin milliyetçiliğin kitleleşmesinin başlangıç noktası olarak da değerlendirilmesi, ulus devlet inşa sürecinin başlangıcı olarak alınması ile doğrudan bağlantılıdır. Dönemin değerleri; özgürlük, eşitlik, kardeşlik, adalet, vatan, millet (devlet), ittihat ve millîdir. Millet ve devletin çoğunlukla eş anlamlı ve birbirinin yerine kullanılması da anlamlıdır. Varlıkları birbirine bağlanan bir anlayışın yansımasıdır.

19. yüzyılda başlayan zihniyete dayalı kurumsal değişim Cumhuriyet döneminde hangi noktaların kopuş, hangi noktaların devamlılık arz ettiği

54 Necmettin Doğan, “Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet”, *II. Meşrutiyet “100.Yıl”*, Doğu-Batı 1, 45 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2008): 134.

55 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 1-34.

56 Kansu, 358-360. Kansu, 1908’in bir burjuva sınıfı tarafından yapıldığını açıkça belirtmese de bir burjuva nüvesinin varlığının oluştuğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Sina Akşin ise Burjuvazinin olmadığı yerde “Mekteplilerin İkame Burjuvazisinin” oluştuğunu belirtmektedir. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2023), 8.

57 Kansu, *1908 Devrimi*, 221-222.

58 Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, 36.

noktasında bir değerlendirme yapma zorunluluğunu getirmiştir. Başlıca kopuş siyasal rejim değişikliğinin kendisidir. Devamlılık noktaları ise devlet eliyle değişim beklentisi, yönetim örgütü, eğitim ve mali sistem mirasıdır.⁵⁹ En önemlisi ise demokratik parlamenter yapının Osmanlı'daki tecrübeler, siyasi kurum ve partilere dayanması ve bu dayanağın odak noktasında İttihat ve Terakki ile II. Meşrutiyet'in olmasıdır.

İttihat ve Terakki 1 Mayıs 1889'da Tıbbiye-i Şahane 'de gizli olarak kurulmuş bir örgüttür. Kuruluş hedefleri arasında padişahın mutlak yetkilerinin sınırlandırılarak Meşrutiyet'in yeniden ilanı en belirgin hedef olarak ortaya çıkmaktadır. İstibdada karşı duyulan hoşnutsuzluk, II. Meşrutiyet'in ilanının da temelinde bulunan en önemli unsurdur. İttihat ve Terakki, meşrutiyetin yeniden ilanı için çalışmış fikir ve faaliyetlerini basın yayın yoluyla duyurmuştur. Durumun düzelmesi için ıslahat gereğine inanmış ve bunun ancak meşrutiyet ilan edilerek meşruti bir sistem içinde yapılabileceğini savunmuşlardır. II. Meşrutiyet'in ilanı gerçekleştiğinde de bu başarının mimarları olarak öne çıkmışlardır. Tefrikalarda zaman zaman gereğine inandıkları bu ıslahatların gerçekleşmesi yolundan sapmakla, hükümeti ele almakta basiretsiz davranmakla eleştirildikleri görülmektedir.

1889'dan 1895'e kadar bir fikir kulübü/gizli bir cemiyet olarak çalışan İttihat ve Terakki, İstanbul'da gerçekleşen Ermeni gösterileri karşısında daha aktif olmaya karar vererek iki bildirge yayınladı. Ardından cemiyet programı 3 Aralık 1895'te "Programımız" başlığı ile *Meşveret* te yayımlandı. Program, süreklilik ve kopuş tartışmalarının önemli kanıtlarından biri haline geldi. Programda, Cemiyet; "*Toplumsal dayanışmayı devam ettirebilmek için lüzumlu gördüğümüz şimdiki hükümdarı devirme düşüncesinde değiliz. Fakat ülke gelişmesi için şart olduğuna inandığımız prensiplerin propagandasını yapacağız. Parolamız "Asayiş ve İlerlemedir" ve cinayetlerle elde edilebilecek ödünlerden de uzağız.*" demektedir.⁶⁰ Program bu ifadeler ile Osmanlı hanedanını devirmek niyetinin olmadığını; ilerleme ve gelişmenin barışçıl yollar ile sağlanmasına çalışılacağını belirtmektedir. Çoğu araştırmacı bu ifadelerin Osmanlı siyasal sisteminden bir kopuşun hedeflenmediğinin kanıtı olduğu görüşündedir. Bazı araştırmacılar da programdaki barışçıl

59 Halil İnalçık, "Turkey Between Europe and The Middle East", *Journal Of International Affairs* 3, 1 (March-May 1998): 1-7, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/817181>.

60 Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, çev. Hacasan Yüncü, (İstanbul: Etkin Kitaplar, 2013), 36-37; Programın metni Petrosyan'da aktarım farklılıkları ile daha dikkat çekici bir vurgu ile aktarılmaktadır. Oysa Petrosyan'ın atfına göre program, Ramsour'un kitabının Princeton'da basılan İngilizce kopyasından aktarılmaktadır. Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, Mazlum Beyhan, (İstanbul: Yordam Kitap, 2020), 193-194. Petrosyan'ın genel olarak taraflı bir anlatımı olduğu vurgulanmalıdır. Ayrıca bu konuda yabancı araştırmacılar tarafından yapılmış ve yayınlanmış eserler içinde, çevirmenlerin yazarların kullanımına sadık kaldıkları varsayımı çerçevesinde, "Jön Türk" kavramını "Jöntürk" şekilde birleşik kullanan tek isim olarak görülmektedir.

vurgunun Ahmed Rıza etkisi ile ortaya çıktığını savunarak özünde bir kopuş bulunduğu görüşündedirler. Program ve cemiyetin süreç içinde değişen ismi⁶¹ çerçevesinde belirtilmesi gereken bir diğer konu, Ahmed Rıza'nın etkisi ile belirginleşen pozitivistizmdir. Pozitivistizme yapılan göndermelerin ve dayanağın cemiyetin dinsizlikle suçlanabileceği endişesi yarattığı görülmektedir. Endişe, özellikle İbrahim Temo ve Halil Ganem tarafından dile getirilmiştir.⁶² 1908 sonrasında İttihat ve Terakki, iktidara kısmî dahil olduğu ve dışarı daha kapalı bir yapıda olduğu dönemde dinle ilgili daha dikkatli davranma gayreti içinde görünmektedir. 31 Mart sonrasında din referansı ile gelen itirazların önemli bir muhalefet odağı olabileceği anlaşılmıştır. Akşin, İttihat ve Terakki'nin ancak 1916 sonrasında daha rahat bir çizgide ilerleyebildiğini ifade eder.⁶³

Cemiyet üyeleri, 1895'te parti tüzüğünün de yayınlanması ile daha fazla kovuşturmaya uğradılar. Kovuşturma, 1896'da Abdülhamid'i devirmek için bir hükümet darbesi planlamakla suçlandıkları için daha da hızlandı.⁶⁴ Abdülhamid, başta tıbbiyeliler olmak üzere Jön Türkleri kovuşturdu, kovuşturma sonrası pek çok isim Mısır ve Avrupa'ya kaçarak örgütün etkinliğinin artmasına ve katılımın genişlemesine neden oldu. 1897 sonrası Ahmed Rıza'nın *Meşveret*'i yayınlamak dışında etkisiz kalması ve barışçıl bir çizgiden yana olması Cenevre ve Kahire şubelerinin ön plana çıkmasını sağladı.⁶⁵ Etkinlikleri başta Balkanlar olmak üzere 4-9 Şubat 1902'de toplanan I. Jön Türk Kongresi sonrasında arttı ve cemiyete asker katılımı hızlandı. I. Jön Türk Kongresi, Cemiyet'in derin anlaşmazlıklarının etkisi altında güçle toplanmıştı.⁶⁶ Cemiyet'in sivil kanadının askerlerden baskın olduğu bu dönemde Cemiyet'in ittihatçılar ve diğer azınlık muhalifler olarak ikiye ayrıldığı söylenebilir. Kongrenin iki önemli ismi Ahmed Rıza ve Prens Sabahattin'di. Kongrede iki grup arasında doğan anlaşmazlıklar sonrasında cemiyet bölündü. Bu anlaşmazlıklar temelinde İngiltere müdahalesini talep etme fikrine karşı oluşturulan tutum vardı.⁶⁷ Yabancı devlet müdahalesini istemenin medeni bir davranış olacağını savunan grubun lideri olarak öne

61 Cemiyetin isim değişikliği ve bir siyasal partiye dönüşme sürecine ilişkin en net açıklama için bakınız: Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001) 23: 476-484; Süleyman Tekir, *İttihatçılık Doğuş 1908*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2024), 16.

62 Dinsizlikle suçlanma endişesi Ramsour, *Hazırlık Dönemi*, 41-42; Petrosyan, *Jöntürk Hareketi*, 211, Petrosyan bu endişenin kendilerine karşı yapılabilecek karşıt propagandanın halk üzerinde en etkili olabileceği konu olarak dinsizliği değerlendirmelerinden kaynaklandığını belirtmektedir.

63 Akşin, *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, 463.

64 Orhan Örs, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 51 (Bahar 2013): 692.

65 Kuran, *Jön Türkler*, 112.

66 Kongrenin toplanma çabaları için bakınız: Gentril Smakaj, "Birinci Jön Türk Kongresi ve Arnavutlar (Paris 4-9 Şubat 1902)", *CEDRUS XI*, (Haziran 2023): 445-459, <https://doi.org/10.13113/CEDRUS.202324>; Oğuz Kaan, "Türk Siyasi Tarihi'nde Jön Türk Kongreleri", *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi* 3, 4 (2019): 1-19.

67 Tekir, *Doğuş*, 50.

çıkan Prens Sabahattin kendi örgütünü kurarak liberalizme yönelirken; yabancı devlet müdahalesine karşı olan Ahmed Rıza ve ekibi Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak değiştirdikleri isimle faaliyetlerine Paris’te devam etti ve Türk Milliyetçiliği’ nin fikri altyapısı bu koldan gelişmeye devam etti.⁶⁸ Ahmed Rıza grubu için zorlu geçen üç yılın ardından 1906’da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile gerçekleşen birleşme ile güçlenme gerçekleşti. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Makedonya’da konuşlanan Üçüncü Ordu’da ve Edirne merkezli İkinci Ordu’da oldukça iyi örgütlenmişti. Üçüncü Ordu’da görevli en etkili üyelerden biri Binbaşı Enver’di. Birleşme sonrası cemiyetin yönetiminde güç Selanik grubunun eline geçti.⁶⁹ Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gelişiminde oynadığı rol nedeniyle Şam’da görevli iken Kolağası Mustafa Kemal’in kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında birinci bölümde açıklanmış olan *Belleten*’deki yazılarda belirgin bir bağ kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Afet İnan, 1937 tarihli *Belleten*’in ikinci sayısında çıkan “*Vatan ve Hürriyet*” makalesini “(...) Şamdaki eserini Makedonyada da kuruyor. Evrensel ve tarihi işin, 1908 inkılabının esasını Şamda, Doktor Mustafanın evinde aramak lazımgelir” şeklinde bitirmektedir. *Belleten*’in bir sonraki sayısında ise Hüsrev Sami Kızıldoğan, “*Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki*” başlıklı “*Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Profesör Bayan Afet’e*” hitabıyla bir yazı yazmış ve Afet İnan’a böyle bir gerçeği açığa çıkardığı için teşekkür etmiş ve kendisinin Selanik’te Vatan ve Hürriyet’e nasıl üye olduğunu ve Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin Selanik şubesinin kuruluşunu aktarmıştır.⁷⁰ Sonrasında Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin Selanik şubesinin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Dr. Nâzım’ın faaliyetleri sonrasında bir oldu bitti ile birleştiğinden bahsetmektedir. *Belleten*’deki bu yazıların ideolojik popüler tarih yazıları olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu yazılar 1908 öncesinde Mustafa Kemal Paşa’nın faaliyetlerini açıklamak ve bir anlamda açıkça söylenmese de Mustafa Kemal Paşa’nın İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne olan üyeliğinin kendi kurmuş olduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nden kaynaklandığını belirtmek içindir. Sonuçta, II. Meşrutiyet öncesinde İttihat ve Terakki bütün gücünü Selanik ve Makedonya’dan alır oldu. Cemiyet’in Makedonya’da başlattığı bir dizi etkinliğin sonucunda II. Meşrutiyet’in ilanı gerçekleşti. Kazım Karabekir’de anılarında iki döneme ayırdığı Cemiyet’in kuruluşunun ikinci dönemini 1906’daki birleşme ile başlatır.⁷¹

68 Zürcher, *İttihatçılık*, 38-39; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 200-201. Kongre sonrası ayrışmalar ve değişim için ayrıca bakınız: Suavi Aydın, Ömer Türkoğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası”, *II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 260-285.

69 Zürcher, *İttihatçılık*, 41-69; 133-134.

70 Hüsrev Sami Kızıldoğan, “Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki”, *Belleten* 1, 3-4 (Temmuz 1937): 619-625.

71 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 19.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki'nin gücü ve etkinliği Makedonya sınırlarını aştı. Bu dönemde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki bir bütün olarak görülüyordu. II. Meşrutiyet bütün sorunların çözümü, bütün umutların başlangıcı idi. İttihat ve Terakki'nin sahip olduğu güç arttıkça karşısındaki muhalefet cephesi de genişledi. İttihat ve Terakki gerçek anlamda iktidarı ise 1913 sonrasında aldı. 1913'e kadar sadrazamlardan hiçbiri İttihat ve Terakki'nin içinden çıkmadı ve İttihat ve Terakki, bu dönemde sık değişen hükümetlere ancak birkaç nazır verebildi.⁷² Hükümetlerdeki bu duruma karşın sahada ve siyasi kulislerdeki güç, askerlerin verdiği destek ile İttihat ve Terakki'ye doğru kayıyordu. 31 Mart Olayı, İttihat ve Terakki içindeki askerlerin durumunu güçlendirdi. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ile İttihat ve Terakki'nin siyasi gücü de arttı. 31 Mart Olayı, sonraki dönemlerde bir kırılma anı olarak önemsendi. Başta Hüseyin Cahit'in anıları olmak üzere anılarda canlı ve duygusal bir yer tuttu.⁷³ 31 Mart'ta İstanbul'un ortamı İttihatçılara önemli dersler öğretti. Yalçın'a göre "(...) İttihat Terakki'nin sivil unsurları askerler karşısında "süt dökmüş kedi" halinde kalmışlardı. Kabahatli gibiydiler. İşlerini yüzlerine, gözlerine bulaştırmışlardı".⁷⁴

31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki, daha etkin ve kararlı bir siyasal güç haline gelirken muhalefetini içinden çıkardı.⁷⁵ Cemiyet, karşısında 1911'den sonra giderek genişleyen bir muhalefet cephesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatışı altında birleşti. 1912 seçimleri bütün bu siyasi aktörlerin yarıştığı ilk seçimdi ve muhalefetin İttihat ve Terakki'nin aldığı bütün tedbirlere rağmen güçlendiği görülüyordu. Siyasi çatışmalar; İtalya'nın saldırıları ve Balkan Savaşları ile farklı bir boyut kazandı. Balkan Savaşları'nda Edirne'nin durumu İttihat ve Terakki'nin Bâb-ı Âli Baskını ile iktidarı tam olarak almasına neden oldu. İttihat ve Terakki, tam olarak hükümeti ele aldıktan sonra Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamda pek çok reformu gerçekleştirme fırsatı buldu. Bu reformların Cumhuriyet dönemindeki reformlarla olan benzerliği ve hedef ortaklığının olması ideolojik süreklilik iddiasının dayanaklarından biri haline gelmiştir.

3. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tefrikalara göre II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye Bakış

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren toplumsal yapının değişimi en öncelikli hedeftir. Bu hedef Tanzimat'tan itibaren bir süreç içinde olgunlaşmış

72 Akşin, *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, 29.

73 Yalçın, *Siyasi Anılar*, 36-128, Yalçın, 31 Mart öncesi ve sonrasını olaylar sırasında yaşadıklarını, saklanma ve İstanbul'dan kaçma sürecini detaylı ve duygusal bir şekilde anlatır. Cemiyet'e karşı her zaman doğruları söyleyen bir isim olarak kendini tanımlayan Yalçın, Cemiyet'in "Umutsuzca Bir Uğraş" (s.130) içinde olduğu görüşündedir ve Hareket Ordusuna "Hürriyet Ordusu" demektedir. (s.142)

74 Yalçın, 127.

75 Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 219-220.

ve “*Muasır Medeniyet Seviyesine Çıkmak*” olarak belirginleşmiştir. Cumhuriyet, siyasal rejimin değişimi çerçevesinde sonucu olduğu dönemin kendisi ile farklarını tespit etmek gereği duymuştur. Türk demokrasisi bir taraftan tarihsel gelişim süreci içinde geçmişin birikiminden faydalanırken bir taraftan da bir meşruiyet dayanağı olarak bu gelenekten farklı, daha iyi bir versiyon olduğunu açıklama ihtiyacındadır. Dönemin siyasi rekabeti bu açıklamaların durumu ve niteliğini etkileyen bir faktördür.

Çalışmanın bu bölümünde incelenen dönemin tefrikaları ve yayınlanan hatıratlarında II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki’ye ilişkin yapılan aktarımlar analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu bölüm, bütün fikir beyan eden kaynak ve yayınların kullanıldığı iddiasında değildir. Tefrikaların öznel yapıları nedeniyle güvenilirliklerinin sorgulanması sonucunda topyekûn bir hâkim görüş tespiti oldukça güçtür. Ayrıca kaynakların makale sınırları dahilinde kullanımında İttihat ve Terakki ile II. Meşrutiyet’in önemli isimlerinin yazı ve yayınları öncelikle dikkate alınmıştır. Dönemin gazetelerinin kurumsal tavrının bütünsel olarak ortaya konabilmesi için gazetelerin bastığı tefrikalar kendi içlerinde de bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bu çalışmada adı geçen ve eleştiriye tabi tutulan isimlerden gerek tefrikalar gerekse mektuplar aracılığıyla cevap hakkını kullananlar olmuştur.⁷⁶ İzmir Suikastı sonrasında kurulan İstiklâl Mahkemesi’nde verilen ifadelerin zabıtları da cevap hakkı kapsamında görülebilir. Bu cevap haklarının yarattığı etkiyi değerlendirmeye çalışmak ya da hangi eleştirilere nasıl cevap verildiğinin açıklanması konunun makale boyutlarını aşmasına neden olabileceği kaygısı ile bu makale kapsamı dışında bırakılmıştır.

Akşam gazetesi erken dönemde tefrika yayınlamaya başlamıştır. *Akşam* gazetesinde Ocak 1932’den itibaren 1933 Nisan ayına kadar süren “*İttihat Terakki’nin Son Günleri*” adlı tefrika Amil adlı yazarın eseridir. Tefrikada İttihat ve Terakki liderlerinin yurtdışına çıktıktan sonraki faaliyetleri anlatılmaktadır. Bu dönemdeki diğer tefrikalara benzer biçimde Talat Paşa hakkında olumlu ancak Enver Paşa hakkında olumsuz bir anlatım vardır. Talat Paşa, “*Anadolu’daki milli mücadelemizden hiçbir zaman ümidini kesmemiştir*”⁷⁷ ifadesiyle Talat Paşa’nın Berlin’de Millî Mücadele lehine temaslarda bulunduğunu aktarmaktadır. “*Talat Paşa Berlinde yalnız kalmıştı.*” diyerek Enver Paşa ve Cemal Paşa’nın faaliyetleri ile bir bağlantısının görünmediğini, Talat Paşa’nın bunu Mustafa Kemal’e yazdığı

76 İttihatçı liderlerin mektupları ve hatıratlarına ilişkin çok sayıda yapılan çalışma bulunmaktadır. En kapsamlı olanları açısından dikkati çeken çalışmalar: Murat Bardakçı, *İttihatçının Sandığı*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020); Murat Bardakçı, *Enver*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019); *Hatıraları ve Mektuplarıyla Talat Paşa*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2008); Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Pankuş Yayınları, 2023); İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları”, *Bellekten* 44, 174 (Nisan 1980): 301-345, <http://doi.org/10.37879/bellekten.1980.301>.

77 *Akşam*, Tefrika No:9, 30 Kânunuevvel (Aralık)1932.

mektuplarda da teyit ettiğini aktarmaktadır.⁷⁸ Tefrikanın yazarına göre Talat Paşa'nın yegâne gayesi Millî Mücadele başarıyla sonuçlandığında Edirne'den mebus olarak memlekete hizmet etmektir.⁷⁹

Milliyet gazetesinde 3 Nisan 1934 tarihinde yayımlanmaya başlanan ve 31 Aralık 1934 tarihine kadar tefrika halinde “*İttihat ve Terakki (Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre)*” başlığıyla yayımlanmış eser bulunmaktadır.⁸⁰ Tefrikayı A.C. olarak imzalayan yazarı (Arif Cemil) daha ilk satırlarında kalkıştığı işin zorluğunu teslim etmiş;

(...) Jön Türklüğün ve İttihat Terakki'nin nasıl doğduğunu, ilan-ı meşrutiyete kadar gerek memleket haricinde gerekse dahilinde gizli olarak nasıl çalıştığı ve meşrutiyetten sonraki icraatının hangi fikirlerden ve maksatlardan doğduğu anlaşılamamıştır. Bunu tamamıyla meydana çıkarmaya çalışmak beyhude bir işin peşinden koşmaya benzer. Çünkü meşrutiyetten evvel ve sonra Abdülhamid devrinin ilk zamanlarından sonuna kadar İttihat ve Terakki'nin dâhildeki ve hariçteki gizli teşkilatı ve muhaberatı ve onlara intisap etmiş olanların icraatı bir tarafa kaydedilmediği gibi başlıca müntesiplerinden birçoğu da artık berhayat olmadığından İttihat ve Terakki tarihçesinin hakiki bir tarihçe olarak ortaya konulmasına imkân kalmamıştır.⁸¹

diyerek kalkıştığı işin sınırlarını belirlemiştir. Yazar, Bahaeddin Şakir'e ait belgeleri kullanarak İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan itibaren kapsamlı bir tarihini yazmayı amaçlamakta ve tefrikanın daha öncekilerden farkının belgelere dayanması olduğunu ima etmektedir.

Meşrutiyet'in ilanı sırasında Arnavutları Müslümanlık ile galeyana getirmeye çalışan bildiriye yer verildikten sonra tefrika; “*İttihat ve Terakki idaresinin meşrutiyetten sonra da milletteki taassubu bir kuvvet zannetmekle ne büyük bir hata işlemiş olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Meşrutiyet*

78 *Akşam*, Tefrika No:27, 17 Kânunusani (Ocak)1933.

79 *Akşam*, Tefrika No:28, 18 Kânunusani (Ocak)1933.

80 Bu tefrika Bahaeddin Şakir hakkında yapılan biyografi çalışmaları içinde ana kaynaklardan biridir. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007). Alaattin Uca'nın Bahaeddin Şakir'in biyografisi iki ciltlik *İttihat ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey* isimli çalışmasında ise tefrikanın Erdal Aydoğan ve İsmail Eyüpoğlu tarafından yayına hazırlanan 2004 tarihli kitaplaştırılmış hali kullanılmakta, tefrikaların aslına atıf yapılmamaktadır. Alaattin Uca, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, (Konya: Kömen Yayınları, 2015).

81 *Milliyet*, Tefrika No:1, 3 Nisan 1934. Arif Cemil'in belirttiği zorluğu biraz olsun azaltan Kopya Defterlerinden burada bahsetmek gerekir. 1905'te Bahaeddin Şakir'in Paris'e gitmesi ve Dr. Nâzım'la birlikte örgütlenme konularını ele almaları önemlidir. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nâzım'ın Paris'ten Cemiyet adına gönderdikleri resmi yazılar, ittifak ve tüzük çalışmaları, silahlanma gibi konuları içeren 570 yazışma kopyasını içeren iki defter basılmıştır. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti: Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri 1906-1908*, haz. Çiğdem Önal Emiroğlu, Kudret Emiroğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017).

idaresi kuvvet zannettiği o kara cehaletten doğan taassuba el sürmekten çok korktuğu için terakki yolunda atabileceği birçok adımlar atmaktan son derece çekinmekle vakit geçirmiştir”.⁸² Bu serzeniş yazarın İttihat ve Terakki'nin meclisteki çoğunluğuna rağmen 1913'e kadar gerçek bir hükümet kuramamasına bir eleştiri olarak yorumlanabilir. Aradan geçen 5 yıl yazara göre boşa geçmiş bir zamandır.

Arnavutluk'ta yayınlanan İttihat ve Terakki bildirisinin Arnavutları tahrik ettiğini ve bu durumun Arnavutların ayrılmasına sebep olduğunu savunan tefrika “*Bunları yazmaktaki maksadımız Arnavut isyanlarından dolayı o zaman ki İttihat ve Terakki idaresini mesul tutmaktan ziyade yukarıdaki beyannameyi yazarak Arnavutlara dağıtan meşrutiyetten evvelki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşünceleri ile meşrutiyetten sonraki İttihat ve Terakki icraatı arasında ne büyük tezatlar olduğu hakkında nazarı dikkati celbetmektir*”.⁸³ Yazar, “*İttihat ve Terakki idaresini mesul tutmaktan ziyade*” diyerek herhangi bir suçlama ya da sorumluluk yüklediğini ifade etmesine karşın aslında örtük bir şekilde İttihat ve Terakki'nin geçirdiği değişimi eleştirmekte ve Arnavut isyanlarından sorumlu tutmaktadır. Alt metinde yazarın, İttihat ve Terakki'yi düşünmeden hareket etmekle, sorumsuzlukla itham ettiği hissi okuyucuya geçmektedir. Bu sorumsuzluk suçlaması, yazı dizisinin ilerleyen bölümleri ile pekişmektedir.

Tefrika yazarı ilerleyen bölümlerinde Rumeli topraklarının kaybedilmesi durumunda Arnavutlar ile hilafetin arasına düşman gireceğinin söylenmesine rağmen beyannameyi yazan İttihat ve Terakki'nin bu değerlendirmeleri görmezden gelmesinin sonuçlarını merak etmektedir. “*Bu beyannameyi yazanlar acaba bugün berhayat mıdırlar? Berhayat iseler, o zamandan beri Arnavutlukla hilafet makamı arasına neler girdiğini, hilafetin hurafata karıştığını ve hilafet etrafındaki döküntüler de ortadan kaldırıldıktan sonra, yalnız İslamlardan ve Osmanlılardan bahseden yukarıdaki beyannameye isimleri yazılması tenezzül edilmeyen Türk milletinin hakiki Türk vatanını nasıl yeniden kurmaya muvaffak oldukları zaman ne düşünüyorlar?*”⁸⁴ diyerek İttihat ve Terakki'nin Türk adını telaffuz etmeye bu dönemde tenezzül etmediği iddiasındadır. Tefrikanın en suçlayıcı ve hesap sorucu ifadeleri bu sayıda ortaya çıkar.

Ele aldığımız tefrikada Prens Sabahattin Bey hakkında olumsuz bir bakış açısı yansıtılmış ve yazıldığı dönemin havasına uygun olarak Ermeniler ile iş birliği yaparak ihanet etmekle suçlanmıştır. *Terakki* gazetesi vasıtasıyla “*(...) oturduğu yerde parlak sözler yazmak*” ve “*kalpleri kazanmak*” hususunda oldukça maharet göstermesine rağmen “*(...) Abdülhamid'e karşı canları pahasına canlandırdıkları hareketi icraata kalbetmek mevzubahis*

82 *Milliyet*, Tefrika No:50, 28 Mayıs 1934.

83 *Milliyet*, Tefrika No:50, 28 Mayıs 1934.

84 *Milliyet*, Tefrika No:51, 30 Mayıs 1934.

olunca onlara katiyen yanaşmıyordu."⁸⁵ denilerek Prens Sabahattin'in Ermeniler tarafından istismar edildiği görüşünü dile getirir. Prens Sabahattin'in düşünceleri için "...doğru ve ilmi olsa bile zemin ve zamana uymayan fikirlerine ekseriya Şurayı Ümmet'de cevap bile vermiyorlardı."⁸⁶ değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Bu bölümde saray çevresinden bir Prens olan Sabahattin Bey'e kibir ve halktan kopuk olma suçlaması yöneltilmektedir.

Tefrikada 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından bahsedilirken İttihat ve Terakki'nin rolünü küçümseyici bir tavır hissedilmektedir:

Fakat Abdülhamid'in saltanatı yalnız Terakki ve İttihat cemiyetinin o devamlı ve azimli mücadelesi sayesinde mi yıkılıyordu?

Bu suale doğrudan doğruya 'evet' cevabını vermek kolay değildir. Çünkü 1902 senesinden beri Avrupa devletleri Makedonya meselesini mütemadiyen kurcalamamış ve Osmanlı Devleti'nin o mühim ve kıymetli parçasını devlet bünyesinden ayırmak için çalışmamış olsaydılar, Terakki ve İttihat Cemiyeti daha çok seneler daha o mücadelesine devam etmek zorunda kalırdı. (...) Bundan başka Terakki ve İttihat Cemiyeti son bir iki yıl zarfında teşkilatını tevsia ve aza adedini arttırmaya muvaffak olması artık Abdülhamid idaresinin tutunacak yeri kalmamasından ileri gelmişti.⁸⁷

İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'in ilanının ardından takındığı tutum ise eleştiriliyordu. Yazara göre mücadele etmek için var olduğu istibdat dönemi hafife ve bürokratları ile uzlaşmak; Abdülhamid'i tahtta bırakmak, İttihat ve Terakki'nin en önemli hatası ve zayıflığıydı. Bu zayıflığın sebep olduğu 31 Mart'ı dönemin anlayışında yaygın olduğu üzere engellenebilecek bir felaket olarak görüyordu. Bu görüşleri, yukarıda aktarılan 28 Mayıs 1934 tarihli bölümde yazdıkları görüşler ile örtüşmektedir.⁸⁸

İttihat ve Terakki hakkındaki tefrikalardan biri de *Son Posta* gazetesinde yayınlanmıştır. II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiyi zayıflatma eğilimi *Son Posta*'nın yazılarında da belirgindir.⁸⁹

Son Posta gazetesinde Ziya Şakir tarafından yazılan 11 Aralık 1932 – 10 Nisan 1935 tarihleri arasında yayımlanan "*İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?*" isimli yazı dizisi de önemli bir bakış açısı sunmaktadır. İncelenen yazılar arasında en uzun süre yayınlanan, detaylı bilgiler içeren bir tefrikadır. Birinci bölümde açıklandığı üzere kitap olarak basılması tefrikanın toplu bir şekilde bulunmasını kolaylaştırmıştır. Bu

85 *Milliyet*, Tefrika No:99, 30 Temmuz 1934.

86 *Milliyet*, Tefrika No:99, 30 Temmuz 1934.

87 *Milliyet*, Tefrika No:179, 4 Teşrinisani (Kasım) 1934.

88 *Milliyet*, Tefrika No:181, 7 Teşrinisani (Kasım) 1934; *Milliyet*, Tefrika No:19, 1 Kânunuevvel (Aralık) 1934.

89 "Tarihi Musahabe", *Son Posta*, 7 İkinci Teşrin (Kasım) 1933.

nedenle tefrikalar arasında en fazla atıf yapılan olabilir. Bu çalışma, tefrikanın *Son Posta*'da yayımlanan orijinal halini kullanmaktadır.

Ziya Şakir tefrikasında İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan başlayarak 1918'de kendini feshetmesine kadar geçen olayları hikâye etmektedir. Olayları Prens Sabahattin'in babası ve kardeşiyle birlikte yurtdışına kaçmasıyla başlatır. Ziya Şakir gerek Prens Sabahattin ve gerekse Ahmed Rıza, Dr. Nâzım ve Enver Paşa gibi İttihat ve Terakki tarihinde önemli rol oynayan isimleri sık sık eleştirmesi ve onları olumsuzlamasıyla dikkat çeker. Eserinde ilk eleştirdiği kişilerden biri Prens Sabahattin'dir. Prens Sabahattin'i özellikle Ermeniler ile iş birliği yapmasından dolayı eleştirmekte, Prens Sabahattin ve Ahmed Rıza ekiplerinin davranışları arasında karşılaştırmalar yapmaktadır. "(...) *Gayesine muvaffak olmak için mutlaka ecnebi müdahalesini intac edecek teşebbüslere girişen ve bazen de Ermeni komitecilerinin elinde muti bir alet derecesine inen Prens Sabahattin Bey, artık İttihatçıların şiddetli hücumlarına maruz kalıyor*".⁹⁰ Prens Sabahattin, Ziya Şakir tarafından Türk hakimiyetini hiçe saymakla suçlanıyordu. "*O Prens Sabahattin Bey ki, Avrupa'da cemiyete daima muhalif ve muarız yaşamıştı. Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarının az çok ilmi esaslara istinad eden mesleklerine hiçbir zaman yanaşmamıştı. (...) Osmanlı ülkesi denilen o geniş Türk yurdunda Türkün kılıç ve kan hakkını unutarak ve Türk hakimiyetini hiçe indirecek bir program yaparak bununla, Türkün gayri unsurları kendi tarafına celbetmek istiyordu*".⁹¹

Ziya Şakir, yazısında 1905 Kongresi demekle birlikte içerikten anlaşılacağı üzere 1902 I. Jön Türk Kongresinde yaşanan bölünme ve tartışmalardan bahsetmektedir. Prens Sabahattin'i Ermeniler tarafından kullanılmasına izin vermekle eleştirmektedir. Yabancı devletlerin müdahaleye çağrılması fikrinin Prens Sabahattin tarafından kabul edilmesinin onu İttihatçıların "haklı" hücumlarına maruz bıraktığını ve Cemiyet'teki itibarının azaldığını aktarmaktadır. Dönemin genel karakteri Prens Sabahattin ve Ademi Merkezi düşünceye karşıdır. Şapolyo'da "(...) *Yani bir konfederasyon kurulacaktı. Buna imkân yoktu. (...) o halde ademi merkezîyet fikri çürüktür*"⁹² demektedir.

Tefrikada Ziya Şakir'in eleştirel bir bakış açısıyla ve bazen de alaycı bir üslupla söz ettiği kişilerden biri de Dr. Nâzım Bey'dir. Örneğin cemiyetin kurucularından Bursalı Tahir Bey'den bahsederken şöyle yazar: "*Dr. Nâzım Bey bu büyük adamı layıkıyla tanıyamamış ve dediklerini anlayamamıştı. Zaten Nâzım Bey, birçok şeyleri de pek iyi anlayamazdı*".⁹³ Meşrutiyetin ilanından sonra Dr. Nâzım'ın İzmir'den ayrılmasını anlatırken yine eleştiri vardır. "*Demek ki her şey unutulmuştu. İzmir... Buradaki mücahit arkadaşlar...*

90 *Son Posta*, Tefrika No:52, 2 Şubat 1933.

91 *Son Posta*, İkinci Kısım No: 123, 24 Ağustos 1933.

92 Enver Behnan Şapolyo, *Millî Mücadele'nin İç Alemi*, 147.

93 *Son Posta*, Tefrika No: 71, 21 Şubat 1933.

Onlarla geçirilen tehlikeli günlerin hatıraları... Bundan sonra yapılacak işler... Bütün bunlar unutulmuş... Bir an evvel Selaniğe can atmak ve orada tebellür edecek büyük kahramanlar zümresine kavuşmak için kanatlı bir kuş gibi uçmak lazım geliyordu".⁹⁴

Dr. Nâzım Bey'in bu şekilde eleştirilmesinin nedenlerinden birinin, onun İzmir Suikastı davasının Ankara yargılamalarında yargılanması ve idam cezası alması olabilir. Tefrikanın yayımlandığı tarih dikkate alınır, henüz üzerinden 6 sene 9 ay geçmiş bir olayın kahramanlarından birini itibarsızlaştırmak amacını taşıyor olabilir. Dr. Nâzım Bey'in hayatı, İttihat ve Terakki'deki rolü de düşünüldüğünde Meşrutiyet döneminde oynadığı rolün öneminin azaltılmak istenmesi söz konusu olabilir.

Olumsuz şekilde bahsedilen diğer bir İttihatçı şahsiyet ise Kara Kemal'dir. Keza Kara Kemal'de İzmir Suikastı davasında yargılanmış ve idam cezası almıştır. Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin istifasını istemek için toplanan grubun önüne çıkan Kara Kemal için;

Orta boylu, uzun ve yağlı saçlı, çehresinde hiç kimseye benzemeyen marazi bir infial görünen bu asabi adam (...) Hiçbir insan ruhu üzerinde, en küçük bir sempati yapması ihtimali olmayan bu adam, bu koca ulema ve softa güruhunu arkasından ne suretle sürüklemişti? Bu sorunun cevabını o gün değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin on senelik hayatında, bu adamın cazibesine tutulanlar arasında bile vermek mümkün olmamıştır (...) Fakat o günden itibaren onu herkes tanıdı ve birçok kimseler, ona tam on sene bir Allah gibi taptı.⁹⁵

denmektedir.

Ziya Şakir'in yazılarında belki de en olumsuz şekilde anlatılan kişi Enver Paşa'dır. Enver Paşa'nın olaylardaki rolü kasıtlı olarak küçümsenir. Örneğin Ziya Şakir, daha II. Meşrutiyet'in ilanından önce, aynı zamanda Enver Paşa'nın eniştesi olan Nazım Paşa'nın vurulması olayında, Enver Paşa'nın aslında plandan haberdar dahi edilmediği, olay sırasında tesadüfen Nazım Paşa'nın evinde bulunduğunu yazar.⁹⁶ Nazım Paşa olayından sonra Enver Paşa, Cemiyet tarafından Tikveş'e gönderilir. Tikveş'teki önemli adamlar zaten kazanılmış olduğu için, Çeteler Müfettişi Umumisi unvanı verilen Enver Paşa burada önemli bir rol oynamamıştır. Tefrikada bu durum şu cümlelerle ifade edilir: "*Şu hale göre yapılacak iş, burada oturmak ve neticeyi beklemekten ibaret olacaktı. Nitekim Enver Bey'de böyle yaptı*".⁹⁷

94 *Son Posta*, İkinci Kısım No:11, 3 Mayıs 1933.

95 *Son Posta*, İkinci Kısım No:109, 10 Ağustos 1933.

96 *Son Posta*, Tefrika No:88, 10 Mart 1933.

97 *Son Posta*, İkinci Kısım No:20, 12 Mayıs 1933.

Tefrikaya göre Enver Bey'in meşrutiyetin ilanından da sonradan haberi olmuştur. Meşrutiyetin ilanı üzerine “*Enver Paşa şaşırmış, bu vaziyet karşısında hayrette kalmıştı. Meşrutiyetin her yerde Cuma günü tam Cuma namazından sonra ilan edilmesi kararlaştırılmış olduğu halde acaba nasıl bir mecburiyet hasıl olmuştu da Serez’de ve Manastır’da bu hareket bir gün önce vukua gelmişti*”.⁹⁸ Tefrikaya göre, Enver Paşa meşrutiyetin ilanı sırasında bu kadar pasif bir durumdayken Mustafa Kemal Paşa olaylarda daha aktif bir rol oynamıştı. Bu durum, Meşrutiyet’in ilanının ardından Enver Paşa ile karşılaşan Mustafa Kemal Paşa “...*umumi vaziyet hakkında Enver Bey’i tenvir ederlerken...*”⁹⁹ denilerek açıkça vurgulanarak aktarılmaktadır. Enver Paşa’nın hürriyet kahramanı olarak anılmasının da Merkezi Umumi’nin bir tertibi olduğu ima edilmektedir:

(Enver Bey) Cemal Bey vasıtası ile merkezi umumiye vaziyetten haberdar etmekle beraber kendi hattı hareketi hakkında da talimat istiyordu. Bu esnada, meşrutiyete bir timsal çıkarılması merkezi umumice takarrür etti ve mümkün olduğu kadar fazla silahlı çete efradıyla Selanik’e avdet etmesi Enver Bey’e bildirildi.¹⁰⁰

Cemiyet Enver Paşayı fuzuli bir kahraman haline getirmek istiyordu. Enver Bey baht ve talihinin kendine açtığı ufukların nur ve haşmetinden ürküyor bütün bu emsalsiz teveccühün neye matuf olduğunu kestiremeyerek büyük bir safiyet ve hakkaniyet gösteriyor: –ben bir şey yapmadım ki diye söyleniyordu.¹⁰¹

Tefrikada Enver Paşa’nın rütbe atlatılarak paşalığa yükselmesini de Abdülhamid döneminde de zadedânın böyle terfi ettiğini belirterek eleştirmektedir.¹⁰² Bir anlamda İttihat ve Terakki eleştirdiği Abdülhamid’in hatalarına düşmektedir. Ziya Şakir’e göre Enver Paşa’nın pek çok olumlu özelliği olsa da hayalci yaklaşımı en zayıf yönüdür:

Ortada bariz bir hakikat varsa, Enver Paşa yaradılışı, yaşı, her husustaki tecrübesizliği, işgal ettiği mevki ve makamın icabatını hazmedecek bir halde değildi. Vatan muhabbeti, milliyetperverliği, hüsnüniyeti hiç söz götürmeyecek derecede bir kuvvet ve selabete malik olsa bile, dimağının kabiliyeti idaresini deruhte ettiği makinayı selametle işletebilmeye kâfi gelemezdi. Bu zatın dimağında, zekâ kudretinden ziyade hayal hüküm sürmekte idi.¹⁰³

98 *Son Posta*, İkinci Kısım No:21, 13 Mayıs 1933.

99 *Son Posta*, İkinci Kısım No:22, 14 Mayıs 1933.

100 *Son Posta*, İkinci Kısım No:22, 14 Mayıs 1933.

101 *Son Posta*, İkinci Kısım No:32, 24 Mayıs 1933.

102 *Son Posta*, Beşinci Kısım No:31, 18 Ağustos 1934.

103 *Son Posta*, Beşinci Kısım No:103, 9 Kasım 1934.

Ziya Şakir, görüş ve düşüncelerini açıklamakta cesur davranmış yazarlardan biridir. Tefrikasında İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri ile bir hesaplaşmaya girişir. En olumsuz tavrı İzmir Suikastında idam cezası alan Dr. Nâzım ve Kara Kemal ile Enver Paşa'ya takınır. Talat Paşa ve Cemal Paşa hakkında tavırları daha nötrdür. Triumvira arasında dönemdeki yazarların en fazla bahsettiği isim Enver Paşa ardından Talat Paşa'dır. Talat Paşa hakkında olumlu görüş besleyenler kendisinden Paşa diye bahsederken olumsuz görüş benimseyecek olanların kendisinden Bey olarak bahsetmesi yaygındır. Cemal Paşa ise yazılarda kendisine pek yer bulmaz. Onun hakkında genelde diğer iki isme göre daha nötr bir tutum mevcuttur.

Enver Paşa ile ilgili aynı olumsuz tutum Samih Nafiz Tansu tarafından yazılan Galib Vardar'ın anılarında da görülmektedir. Vardar, Süleyman Nazif'in Enver Paşa ile ilgili sözlerine hak vermektedir: "*Süleyman Nazif merhumun bir sözü hakikaten yerindedir: "Enver Paşa maalesef Enver Bey'i katletmiştir." Tıpkı Viyana'ya giren Napolyon için bestelediği senfoniye cenaze marşıyla bitiren, Bethofen gibi, hürriyet mücahidi Enver'i, imparatorluğun başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa öldürmüştür"*.¹⁰⁴ Tansu, Enver Paşa ve Mustafa Kemal Paşa rekabeti için de şu değerlendirmelerde bulunur: "*(...) Mustafa Kemal'e karşı bu imparatorluk müstemlekesinde ilk rekabet hislerini duyan Enver Bey, daha sonra bu hissin tesiri altında kalmış, Mustafa Kemal'i kendisine en tehlikeli rakip addetmişti"*.¹⁰⁵

Ziya Şakir'in *Son Posta* gazetesinde doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın II. Meşrutiyet'in ilanından önceki ve sonraki faaliyetlerinden bahsettiği yazıları da vardır. Tefrikaya göre Mustafa Kemal Paşa Meşrutiyet için önemli hizmetler yapmış fakat kendisini çok ön plana çıkarmayarak gölgede kalmayı tercih etmiş biridir. Tefrika, Mustafa Kemal Paşa'nın bu minvaldeki faaliyetlerini Şam'da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile başlatır. Akka, Yafa, Kudüs'te açtığı şubelerden bahsedilir ve bu cemiyetin "*Efradı Tüccar Mustafa Teşkilatı*" olarak da adlandırıldığının söylendiğini belirtir. Şam'dan Selanik'e gelen Mustafa Kemal Paşa, Ömer Naci ve Hakkı Baha ile temas etmiş, vatanseverlerin örgütlenmesi gerektiği fikrindeki uzlaşma üzerinden Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'a dönüşünden üç ay sonra Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuştur.¹⁰⁶ Ziya Şakir'in de tefrikada Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunda rol oynadığına dair Erken Cumhuriyet Dönemi'nde gelişmekte olan fikre katıldığı görülmektedir. Bu durum, İttihat ve Terakki'deki pek çok önde gelen ismin bu cemiyetten gelmesi nedeniyle önemli görülmüş olabilir.

104 Samih Nafiz Tansu, *İttihat Terakki İçinde Dönenler- Anlatan: Galib Vardar*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960), 211-212.

105 Tansu, 213.

106 *Son Posta*, Tefrika No:58, 8 Şubat 1933.

Tefrikaya göre 1908’de hürriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa olayların gidişatından memnun olmadığı için kendisine Merkezi Umumi üyeliği teklif edilmesine rağmen geri plana kalmıştır. “(...) *dün mevcudiyetinden kimse haberdar değilken bugün hadisatın sevkiyle şöhret kazanıveren ve bunu hazmedemedikleri için de birden bire mağrur ve mütehakkim bir hale gelen şahsiyetler arasına girmek istememişti. (...)*”¹⁰⁷

Tefrikada Selanik’teki kongre öncesi bir toplantı yapan İttihat ve Terakki erkanı arasında Mustafa Kemal Paşa içtimanın başkanlığına seçildikten sonra Mustafa Kemal Paşa’nın hakikati göstermek için çalıştığı ve Meşrutiyet’in “*nihai bir inkılap olmadığını ancak sarayın kudret ve nüfuzunu kırmakla kaldığını*” savunduğu aktarılmaktadır. Tefrika, toplantıda Mustafa Kemal Paşa’nın öncelikle Türk’ü hakim kılmak gerektiğini savunduğunu aktarmaktadır:

(...) menfaatleri birbirine uymayan insanların dostlukları devam edemeyeceği gibi bugün aynı hislerle mütehasıs olan ve Osmanlı namını taşıyan milletlerin artık bu isim altında barınamayacaklarını buna binaen bundan sonra, anavatanda tamamen Türkü hakim kılmak için bu maskeli siyasetten vazgeçilerek gerek devleti ve gerek bu devleti teşkil eden milletleri bugünkü hükümet şekillerinin en son merhalesine ulaştırmaktan başka çare olmayacağını izah etti.¹⁰⁸

Tefrikada Mustafa Kemal Paşa’nın 31 Mart olayında Hareket Ordusu’nun hazırlanmasında inisiyatifi alan esas kişi olduğu yazılır. Mahmut Şevket Paşa, Mustafa Kemal Paşa’nın tavsiyelerine uymuş, ona tam yetki vermiştir. Hüseyin Hilmi Paşa’yı öneren de Mustafa Kemal Paşa’dır.¹⁰⁹

Sonrasında Ziya Şakir, İttihatçıları 1908 sonrasında iktidara geldikten sonra önceki söylemlerinden uzaklaşmakla suçlar. Dönemin yazılarında uzaklaşma ve değişme suçlaması yaygın şekilde görülmektedir. Hürriyet savunucusu olan Cemiyet’in hürriyet kahramanı olanların otoriterleşerek daha büyük ve önemli hizmetler yapamaz hale geldikleri fikri savunulmaktadır.

Hürriyet aşkıyla ortaya atılan cemiyet ise kendi muhaliflerini susturmak için aynı istibdat idaresini başka bir şekilde idame eylemişti. Şimdi de istibdat yerini değiştirmiş firkanın eline geçmişti. Kime kimden şikâyet edilecekti. Bu idareyi terviç ve tatbik edenler, milletin bizzat intihap ettikleri kendi vekilleri

107 *Son Posta*, İkinci Kısım No:91, 22 Temmuz 1933.

108 *Son Posta*, Üçüncü Kısım No:12, 7 Eylül 1933.

109 *Son Posta*, Üçüncü Kısım No:34, 29 Ekim 1933. 31 Mart ayaklanmasına giden süreçte tefrikada isimler karışmış görünmektedir. Burada kastedilenin Tefrik Paşa olması olasıdır. Mustafa Kemal Paşa’nın öne çıkışı 22 Temmuz 1933’te yayınlanan “*vaziyetten memnun olmayanların Kolağası Mustafa Kemal’in etrafında toplandığı*”nın anlatıldığı tefrikadan beri vurgulanmaktadır. Eylül ayında 7 -8-9 Eylül 1933 sayılarında Mustafa Kemal Paşa’nın durumu ve etkisi arka arkaya vurgulanmıştır.

idi. Hükümet ise, artık fırkanın her arzusuna körü körüne itaat eden bir icra kuvvetinden başka bir şey değildi.¹¹⁰

İttihat ve Terakki hakkında bu eleştirileri yapan Ziya Şakir'in, Talat Paşa'nın İbrahim Temo'nun Demokrat Fırkası'na izin vermemesi hakkındaki değerlendirmesi, muhalefete karşı takınılacak tavır konusunda 1930'larda hala devam eden kafa karışıklığına işaret etmektedir.

Talat Bey bu cevabında haksız değildi. İnkılâbı yapan bir kuvvetin, kendi programını tam manasıyla tatbik edip de memleketi selameti çıkarmaya kadar muhalif bir kuvvet görmek istememesi tabii idi. Aynı zamanda harici ve dâhili gâileler de hakikaten o esnada muhalefete müsait değildi. Ancak, memleketi tek fırka ile idare etmek isteyenlerin o idareye muktedir olan kuvvet ve dimağlara malik olması icap ederdi. Hâlbuki gerek İttihat ve Terakki cemiyeti erkanının ve gerek meclisteki İttihat ve Terakki fırkası azalarının kemiyet ve keyfiyetleri nazarı dikkate alınırca aralarında birkaç münevver müstesna olmak üzere, diğerleri (tokcu)lardan ibaretti.¹¹¹

Tefrikada İttihat ve Terakki'nin fedailer kullanması ve Teşkilât-ı Mahsusa hakkında da ilginç fikirler ileri sürülmektedir. Ahmed Samim'in öldürülmesi hakkında "*Vatanperverliği sadece şurada burada palavracılıktan ve adam öldürmekten ibaret zannedenler, İttihat ve Terakki'nin alınına kızıl bir leke daha sürmüşlerdir*"¹¹² diyerek eleştirilirken Teşkilât-ı Mahsusa'nın aynı türde farklı faaliyetleri için "*Şu hakikati de itiraf etmek lazım gelir ki buraya*¹¹³ *girip de bir daha çıkamayanlar, böyle bir akıbeti müstahak olanlardan ibaretti.*"¹¹⁴ demektedir.

Tefrikada İttihat ve Terakki'nin Türk olmayan Osmanlılara karşı tutumları da eleştiriliyordu. Dr. Nâzım ve Enver Paşa'nın İzmir'e gelişlerinde kendilerini karşılayanlar arasında Yunan bayraklarıyla Rumların da yer almasından bahisle "*Cemiyet, işte o günden itibaren ciddi bir mesele karşısında bulunuyordu. Demek ki Osmanlı ülkesinde yaşayan koskoca bir unsur, icap ettiği zaman yabancı bir bayrak altında toplanmak istidadını gösteriyordu. O unsur ki dört gün sonra yapılacak (O.M.M)¹¹⁵ girmeye hazırlanıyorlardı. Halbuki Heyeti Mahsusa bu mesele üzerinde daha fazla durmaya lüzum görmedi. Kendi işlerinde devam etti. Görülecek işler epeyce mühimdi. Ziyafetler verilecek, nutuklar teati edilecekti.*"¹¹⁶ Bu ifadeler ile Cemiyet'e yapması gereken işleri yapmadan, düşünmesi gereken konuları düşünmeden ziyafet vermek ve nutuk atmakla uğraştığı eleştirisi yapılmıştı.

110 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No:25, 10 Mart 1934.

111 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No:29, 14 Mart 1934.

112 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No: 53, 7 Nisan 1934.

113 Teşkilât-ı Mahsusa'nın Nuruosmaniye'deki binası kastedilmektedir.

114 *Son Posta*, Beşinci Kısım No: 83, 10 Ekim 1934.

115 Osmanlı Meclisi Mebusanı.

116 *Son Posta*, İkinci Kısım No:106, 7 Ağustos 1933.

Girit meselesinde de alaycı bir dille eleştiri vardır. Girit'i vermemek için kuvvet gerektiğini oysa ortada hürriyet kahramanlarının keçe külahlarından başka bir kuvvet bulunmadığını ifade etmektedir. Yapılanların kuru gürültü ve hayalden ibaret olduğunu belirtmektedir.

Gündüzleri Sirkeci'nin köhne otelleri altındaki loş ve kuytu gazinoların köşelerinde nargile çeken, akşamları da Kanuni Esasi ve Londra birahanelerinde kafaları tütsüleyen kahramanlar çeteler teşkil etmekten ve Girit'e giderek oradaki Yunan bayrağını yırtıp denize atıvermekten bahsediyorlardı. Hiç Şüphesiz ki bu kahraman efendiler Girit'in yolunu bilmiyorlardı.¹¹⁷

Ziya Şakir, Talat Paşa'nın buradaki tavrını hata olarak gördüğünü aktararak şunları söylemektedir:

Talat Bey cemiyetin istikbalini karanlık görüyor, vaziyeti başka bir kalıba dökmeyi düşünüyordu. Talat Bey o esnadaki düşüncesi başlıca şu noktada temerküz ediyordu: Cemiyet, 10 Temmuz da tarihinde vazifesini ifa ve ikmal etmiştir. Biz bu tarihi teşekkülün asalet ve nezahetini muhafaza etmek için o gün cemiyeti feshetmeli, İttihat ve Terakki ismini tarihin senei tekrimine gömmeli idik. Bunu yapmadık. Yapmamakla da kalmadık, cemiyete önümüze geleni aldık. Bu karmakarışık insanların ihtirasatı yüzünden, bütün işlerimizi elimize yüzümüze bulaştırdık.¹¹⁸

Görüldüğü üzere Talat Paşa'yı eleştirirken daha kibar bir dil kullanılmaktadır. Talat Paşa, Ziya Şakir tarafından İttihatçı liderler arasında en ferasetlisi olarak değerlendirilmektedir. Bu sözlerle Ziya Şakir özeleştiri de yapmakta Cemiyet'te buna izin verilmesinde herkesin suçlu olduğunu ifade etmektedir.

İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Ahmed Rıza Bey'in Haluk Y. Şehsuvaroğlu tarafından *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan anılarında Ahmed Rıza Bey, İttihat ve Terakki'nin eksik ve yanlışlarını aktarmaktadır.¹¹⁹ Ahmed Rıza Bey'in özellikle Ermeniler konusunda ve harekete geçmenin zamanı ve yöntemi çerçevesinde İttihat ve Terakki ile ayrı düştüğü bilinmektedir. Ahmed Rıza Bey, siyaseten olaylarda daha barışçıl, eylemden ziyade teoriden yana bir tavır içindedir. Ahmed Rıza Bey anılarında İttihat ve Terakki'nin girdiği büyük çatışmalarda kolunu kanadının kırıldığını

117 *Son Posta*, Üçüncü Kısım No:9, 4 Eylül 1933.

118 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No:1, 14 Şubat 1934.

119 Ahmed Rıza Bey'in 1930'daki ölümünden önce son yıllarını geçirdiği Vaniköy'deki çiftlikte anılarını yazdığı ve bir İttihat ve Terakki Tarihi yazmaya başladığı bilinmektedir. Ancak son yıllarda yaşadığı ekonomik sıkıntılarla birlikte elindeki siyasi vesikaları ve kütüphanesini satmıştır. Haluk Şehsuvaroğlu tarafından ilk Cumhuriyet gazetesinde elde olduğu kadarıyla yayınlanan anıları daha sonra kitaplaştırılmıştır: *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, haz. Bülent Demirbaş, (İstanbul: Arba Yayınları, 1988).

ve bu nedenle kısa ömürlü olduğunu aktarmaktadır. Ahmed Rıza Bey'e göre Cemiyet'in en önemli kabahati karşısındaki cepheyi anlayamamak ve cemiyetin ilkelerine uygun olmayan kişileri cemiyete kabul etmektir. Sonrasında da cemiyeti yıkmak için bir araya gelen "derme çatma fırkalara" karşı duramamıştır.¹²⁰

Ahmed Rıza Bey, halkın meşrutiyete bakışı ile ilgili olarak da meşrutiyetten sonra halkın bu defa da her şeyi padişah ve hükümetten beklemek yerine cemiyetten beklemeye başladığı değerlendirmesini yapmaktadır. Ahmed Rıza Bey'e göre Cemiyet'in hataları vardır ancak meşrutiyet ile istenen başarının yakalanamamasının asıl sebebi "halkın muamelesidir".¹²¹

Şapolyo' da Enver ve Cemal Paşaları mektupları üzerinden eleştirmekte ve çökmekte olan imparatorluğu kurtarma iddiasında olan bu zatların "Anadolu kan deryası içinde boğulurken hala kendilerini Paşa zannedip" Atatürk'ten Türkistan'ı kurtarmak için yardım isteyerek çocukça öğütler verdiklerini söylemektedir. "Bunlar Anadolu'yu tanımadıkları gibi Atatürk'ün dünya çapında bir insan olduğundan habersiz" dirler.¹²² Şapolyo bununla birlikte, Mustafa Kemal'in "En çok kıskandığı ve onun gibi olmak istediği" kişinin "Enver Paşa olduğunu"¹²³ yazabilmektedir.

Genel olarak İttihat ve Terakki'nin üçlü yönetim kadrosu hayalperest ve sergüzeşt peşinde koşan kişiler olarak tasvir edilmiş ve Türk Milliyetçiliğini bu uğurda feda etmekle suçlanmışlardır: "Bütün maceralarına rağmen bu memlekette hararetli ve yüksek bir milliyet heyecanını temsil ettiler. Fakat itiraf edelim ki, bu zapturapt edilmez heyecan ve sergüzeşt de Osmanlı İmparatorluğunu yıkmış oldu".¹²⁴

İttihat ve Terakki içinde yer alan ve cumhuriyet döneminde milletvekilliği yapan; eğitim alanındaki çalışmaları ile bilinen Kazım Namî Duru'da Hatıralarında İttihat ve Terakki ile ilgili görüşlerini yazmıştır.¹²⁵ Kazım Namî Duru hatıralarında İttihat ve Terakki'yi savunan bir üslup kullanmaktadır. İttihatçıların bazı hatalar yapsalar da vatana hizmet niyetiyle hareket ettiklerini, hatalarının kaynağının tecrübesizlik olduğunu savunur: "İçlerinde 'Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım' diyen Boşo'ların bulunduğu bir Mebusan Meclisi'ne ne kadar itimat edebilirdi? Bir yandan yıkıcı bir savaşla uğraşırken öte yandan memleketin iç işlerini yola koyma, milli bir iktisat kurmak, ilim ilerlemelerine çalışmak kolay mı idi?".¹²⁶

120 Cumhuriyet, Tefrika No: 10, 4 Şubat 1950.

121 Cumhuriyet, Tefrika No: 10, 4 Şubat 1950.

122 Şapolyo, *Millî Mücadele'nin İç Alemi*, s.117-118.

123 Şapolyo, 65-68.

124 Tansu, *Galib Vardar*, 235- 237.

125 Hatıraları ilk olarak 1950 yılında Millet Dergisi'nde tefrika olarak yayınlanmış, 1957 yılında kitap olarak basılmıştır.

126 Kazım Nâmi Duru, "İttihat Terakki" *Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1975, s 3.

Duru, İttihatçuların amacının birlik sağlamak olduğunu ve Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanının bütün sorunların çözümü sandıklarını ifade etmektedir: “*Bir kere Kanuni Esasi ilan edildi, Millet hürriyete kavuştu, Meclisi Mebusan açıldı mı, Cemiyetin vazifesi bitmiş olacaktı. Bundan sonrasını düşünen yoktu*”.¹²⁷

Duru, İttihatçuların uzun erimli ve ayrıntılı bir planları olmadığını da ortaya koymuş oluyordu. “*Biz, cemiyeti kurduğumuz vakit, olayların bu kadar süratle yürüyeceğini, bizi tam bir başarıya yaklaştıracağını pek ummamıştık. Başarıya varmak için belki daha çok yıllar çalışacağımızı, birçok kurbanlar da vereceğimizi hesaba katmıştık*”.¹²⁸ Duru, bir anlamda II. Meşrutiyet'in ilanının Cemiyet'ten ziyade koşulların etkisi altında geliştiğini ve Cemiyet'in iktidar ile hazırlıksız bir şekilde karşı karşıya kaldığını itiraf etmektedir.

İttihatçılar işe başlarken ikbal hırsıyla yola çıkmamışlardı. “*... (İttihatçılar) içlerinde tek tük ihtiraslı adamlar bulunsa da bunlar ötekilerin yanında ihtiraslarını göstermeye bile cesaret edemiyorlardı. (...) işte meşrutiyeti elde etmek için hayatlarını dahi hakir görecektik kadar çalışan gerçek İttihatçılar hep böyle, dünyaya mevkiye karşı kayıtsız kaldılar. Onlar mevkiye koşmadılar, mevkiler onların ayaklarına geldi*”.¹²⁹ Ayaklarına makam ve mevkiler gelen İttihatçılar bu makam ve mevkiler için yeterli miydiler? sorusunu soran Duru, net bir cevap vermekten kaçınmaktadır.

Kazım Namî Duru'nun İttihat ve Terakki'ye yönelttiği en önemli eleştiri hükümetlere üye vermekte takındığı tutumdur. Siyasi bilgilerindeki eksiklikle yaşadıkları çeşitli çekincelerin “yeni bir hayatı” engellediğini aktarmaktadır.¹³⁰ Duru'nun nihayetinde vardığı sonuç şudur:

Hakikatte inkılâp yapan adamlar, onun mesuliyetlerini de yüklenmelidir. Devlet işlerini el bile sayılamayacak adamların ellerine bırakarak, millet meclisindeki çoğunluklarına güvenmek elbette doğru değildi. Hele hiç de mütecanis olmayan bir mecliste çoğunluğun pek o kadar önemli işler beceremeyeceğini de kabul etmek lazımdır. Arkadaşlarla beraber biz de bunu geç anladık.¹³¹

Duru'nun sıklıkla “biz” öznesini kullanması kendisini ne kadar soyutlamaya çalışırsa çalışsın kendini İttihat ve Terakki'nin bir parçası olarak görmeye devam ettiğini göstermektedir

Duru, İttihatçuların fedailik ve siyasi cinayetlerdeki tutumuyla ilgili de bilgi verir.

127 Duru, 8-9.

128 Duru, 29.

129 Duru, 44.

130 Duru, 44.

131 Duru, 51.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulduktan biraz sonra, her arkadaş fedailiğe yazılmaya çağrıldı. Fakat bu mecburi değildi, isteyen yazılır, istemeyen serbest kalırdı; çünkü fedailikten maksat, hep birden ihtilal hareketi yapmak değil, icabında Cemiyetin, vatan haini saydığı, ölümüne karar verdiği kimseleri, öteki dünyaya göndermekti. Böyle olmakla beraber Cemiyetin merkezinden hiçbir fedai arkadaşına ‘filancayı dünyadan kaldırmaya karar verildi sen memursun’ emri verilmemiştir.¹³²

demektedir.

Ahmet Samim cinayetiyle ilgili de İttihatçıların suçsuz olduğunu savunur:

Onları İttihat ve Terakki öldürttü, sanıyorlardı. Hâlbuki Meşrutiyetten evvel de sonra da öldürülenlerin hiçbiri İttihat ve Terakki mesullerinin kararları emirleriyle olmamıştır kanaatindeyim. Bunların hepsi şahsi inkisarların eseri idi. Fakat kim dinler, bütün bu cinayetler İttihat ve Terakki’ye yükletiliyordu. Çünkü katiller meçhul kalıyordu.¹³³

Duru’ya göre İttihatçılar ellerinden geleni yapmışlardır. Savaşa girmek onların tercihi değil şartların zorlaması sonucunda gerçekleşmiştir. Duru’ya göre İttihatçılar kötü insanlar değildir. Buna kanıt olarak Atatürk’ün birlikte çalıştığı ittihatçıları isim vererek örnek göstermiştir.¹³⁴

İttihatçıları kısmen de olsa savunan bir diğer isimde Hüseyin Cahit Yalçın’dır. Yalçın, İttihat ve Terakki’yi kuranların yurt sevgisine sahip gençler olarak tecrübesizliğin kurbanı olduklarını ifade etmektedir. Cemiyet’in Abdülhamid’i devirdikten sonra ülkenin başına geçmek hırslarında olmadığını, elinde olmadan işleri akışına bıraktığını ifade etmektedir.¹³⁵ Yalçın, böylece İttihat ve Terakki’nin en fazla eleştirildiği II. Meşrutiyet sonrasında yönetimi ele almama konusunda Cemiyeti savunuyor ve başka türlü davranacak gücü ve fırsatı olmadığını itiraf ediyordu. Yalçın, “İttihat ve Terakki’nin arkasından rahmet okuyabilir miyiz?” diye sormakta ve cevabını şöyle vermektedir:

Ben buna hiç duraksamadan evet derim. İttihat ve Terakki, bu ülkede bir ulusal onur, bir yurtseverlik, bir ülkü okulu oldu. Milli Kurtuluş Savaşının şefi yanındakilerin en bağlı, en özverili olanlarını ittihatçılar arasından buldu. İttihat ve Terakki’nin kusurlarını, hiç örtmeye çalışmayarak bu

132 Duru, 21

133 Duru, 61.

134 Duru, 4, “İttihatçılar vatan haini kötü insanlar olsaydılar, Büyük Atatürk Selanik’te sonradan İttihat ve Terakki ile kaynaşan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularından hocamız Naki’yi, Mithat Şükrü Bleda’yi, Edip Servet Tör’ü, İttihat Terakki İzmir mesul katibi Celal Bayar’ı, Ohrili Eyüp Sabri’yi, nihayet beni Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne alıp arkadaş edinirler mi idi?”

135 Yalçın, *Siyasi Anılar*, 24.

anılar arasında yeri geldikçe çözümlerim ve açıkladım. Bütün bunları terazinin bir gözünde tutmakla birlikte, İttihat Terakki'nin temiz ve yüce ülküsü, kişisel çıkarları hor görerek her zaman özgeçi içinde yurdun iyilik ve esenliğine kendini adanması ve ulusal devrime taban hazırlaması saygıyla anılmaya yaraşır bir hizmet oluşturur.¹³⁶

Yalçın, Fırka-Cemiyet ayrışmasını ise birçok yanlış anlamalara dedikodulara, eleştirilere ve karışıklıklara yol açacak bir iş olarak eleştirmekteydi. Buna rağmen bu ikiliği “*hem bir güç hem bir zayıflık*” olarak tanımlıyordu.¹³⁷

Yalçın, siyasi cinayetler ile ilgili de muhalif gazete muharrirlerinde hissedilen bir telaş ve yaygara kokusu ile kendilerine sıkılan bir kurşunu durdurmak ister gibi öldürülen arkadaşlarının cesetlerini bir hitabet, bir propaganda kürsüsü gibi kullandıklarını söylerken¹³⁸ bir taraftan da Hasan Fehmi'nin öldürülmesini bir düş kırıklığı olarak tanımlıyor ve İsmail Mahir Paşa'nın öldürülmesine ilişkin olarak da şunları söylüyordu. “*Herhalde girişim, cemiyetten çıkmışsa büyük bir yanlışlıktı. Bir cemiyetin saygınlığı halka dehşet salmak yolu ile sürdürülemez*”.¹³⁹

Yalçın'ın Talat Paşa ve Enver Paşa hakkındaki yorumları da Talat Paşa hakkında oldukça olumlu ve empatik, Enver Paşa hakkında ise eleştirel olmakla birlikte anlayışlı bir yapıdadır. Yalçın'a göre Talat Paşa, “*Cemiyetin ve hükümetin bütün yükünü omuzlarında taşıyan; inançlı ve ateşli bir devrimci*” dir.¹⁴⁰ “*Talat*”ı yalan söylemeyen, alçak gönüllü, sade bir kişilik olarak tanımlayan Yalçın'ın bu görüşlerinde anılarında aktardığı gibi Cemiyet'e girişinde Talat Paşa'nın oynadığı rolün etkisi olabilir. Enver Paşa hakkında ise öncelikli değerlendirmesi Enver Paşa'nın hürriyet kahramanı olarak kendisine gösterilen sevgiyi “*alın yazısı nedeniyle*” sonuna kadar koruyamadığıdır çünkü; “*... çok alçak gönüllü görünen Enver, sonradan mevkii tutkusuna kapılır gibi olmuştu*”.¹⁴¹ Yalçın, her şeye rağmen Enver Paşa'nın sonradan kendisine yöneltilen aşırı ve insafsız yargıları hak etmediği görüşündedir. Yurdunu sevdiğinden, namuslu ve gözü pek bir asker olduğundan emin olduğu Enver Paşa'nın devlet adamlığından emin değildir.¹⁴² Yalçın, Enver Paşa ve Talat Paşa arasında bahsedilen soğukluk ve dolaplara ise hiç ihtimal vermemekte ve dönemin gazetelerine yansıyan bu dedikoduları şaşkınlıkla okuduğundan bahsetmektedir. “*Sanırım bütün bu olayların, Enver'le Talat arasında bir ölüm dirim çatışması biçimini almış ve alttan alta o kadar*

136 Yalçın, 247.

137 Yalçın, 51.

138 Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, sayı:101, Tefrika no:31, 1935.

139 Yalçın, *Siyasal Anılar*, 53.

140 Yalçın, 147-149.

141 Yalçın, 204.

142 Yalçın, 203-204.

dolaplar çevrilmiş olmasına inanamıyorum. Bütün bunları tanıtlamak için çok inanılır belgelerin açığa çıkması gerekir"¹⁴³ diyordu.

Talat Paşa ve Enver Paşa'nın yanı sıra uzun yıllar İttihat ve Terakki'yi ayakta tutmuş ve liderlik etmiş Ahmed Rıza Bey'e karşı takınılan tutum da önemlidir. Ahmed Rıza Bey, II. Meşrutiyet döneminin meclis reisi olarak hürmet görmüştür. Ahmed Rıza Bey, o dönemde İttihat ve Terakki içerisinde tanınmış ve yetke sahibi en önemli isimdir. Ahmed Rıza Bey'e ilişkin tartışmalar Ermeni sorunu ve tedhiş yöntemine karşı takındığı karşıt tavır etrafında düğümlenmiştir. Ahmed Rıza Bey ya gerçek bir demokrat ve hümanist ya da eyleme geçmekten korkan bir teori adamı olarak iki uçta tasvir edilmiştir. Prens Sabahattin grubuna yakın olan Ahmet Bedevi Kuran; Ahmed Rıza'ya sert eleştirilerde bulunan taraftadır. İttihat ve Terakki'nin yayıncılıktan başka bir yöntem düşünmeyerek eylem yönünden zayıf kaldığını ileri sürer:

Murat Bey'in İstanbul'a dönüşünden sonra, Avrupa'da Jön Türklüğü temsil edebilecek bir reise şiddetle ihtiyaç vardı. Ahmet Rıza Bey, bu mevkiyi dolduramıyor, bu inatçı mücadele kahramanının kendini beğenmiş hallerinden rahatsız olanlar kendisiyle beraber çalışmak istemiyordu.¹⁴⁴

Ahmet Rıza Bey Jön Türk mücadelesini şahsı adına istismar etmiştir.¹⁴⁵

Dönemde sıklıkla tartışılan bir konu da Bab-ı Âli Baskınıdır. Duru, baskının düşünülerek planlanmadığını belirtmiştir. "(...) Biz İttihatçılar birlikte yaptığımız bütün hareketlerimizde, ani ihtiyacın tesiri altında bulunduk. Memleket, millet için yapılması zaruri görülen hareketler çok defa birkaç saat içinde kararlaştırılır, derhal de işe başlanırdı".¹⁴⁶ Dönemin ittihatçı gelenekten gelen bir diğer ismi Celal Bayar'da baskınla ilgili olarak baskını yapanların şahsi olmayan hedeflerini açıkça ortaya koyduklarını ve kin uğruna hukukun temel kurallarını çiğnemediklerini söylemiştir.¹⁴⁷ Tansu'da İttihat ve Terakki İçinde Dönenler kitabında baskının başka çare kalmayınca "Trakyasız, Edirne 'siz bir barışın yaratacağı felaketi önlemek için" yapıldığını aktarmaktadır.¹⁴⁸

Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat' da *Hatıralarım 1842-1946* adıyla anılarını yayınlamış ve daha çok Abdülhamid, Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki dönemlerine ilişkin olaylardan bahsetmiştir. 1908'de Meşrutiyetin ilan edilmesinin Selanik ve Manastır'dakiler tarafından başarıldığını, Jön

143 Yalçın, 207-208.

144 Kuran, *Jön Türkler*, 118.

145 Kuran, 120

146 Duru, *Hatıralarım*, 54.

147 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 4, (İstanbul: Sabah Yayınları, 1997), 46-47.

148 Tansu, *Galib Vardar*, 106.

Türklerin bu başarıda olan paylarının görüldüğünden az olduğunu ifade eder.¹⁴⁹ Mithat, yurtdışındaki Ahmed Rıza Bey gibi Jön Türklerin çalışmalarının etkisiz olduğu düşüncesindedir.

Anılarında Ali Haydar Mithat'ın İttihat ve Terakki'ye destek vermek konusunda kararsız kaldığı ve İttihat ve Terakki dışında “*milletin iyiliğini isteyecek ciddi bir kuvvet göremediğinden*” cemiyeti idare edenler ile samimi bir iş birliği yaptığını anlatmaktadır.¹⁵⁰ Ali Haydar Mithat' da pek çokları gibi İttihat ve Terakki'nin en büyük hatasının Abdülhamid ve çevresine karşı müsamahalı davranmak olduğunu savunur.¹⁵¹

Erken Cumhuriyet döneminde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi anlatan çok sayıda tefrika yayınlandı. Bu tefrikalar dönemin ayrıntılarını ortaya koyan ve bu çalışmanın amacı olan bakışın belirlenebilmesini sağlayan detayları içeren önemli kaynaklardır. Tefrikaların II. Meşrutiyet'e karşı olumlu, İttihat ve Terakki faaliyet ve liderlerine karşı genel olarak eleştirel ve olumsuz yaklaşımları görülmektedir. Ana eleştiri noktası İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra yaptığı hatalar ve iktidara hazır olmama konusuna odaklanmış görünmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanında rol oynayan Cemiyet'in hürriyet, meclis ve Kanun-i Esasî söylemleri takdir edilmiş, ancak söylemlerinden uzaklaşan ve iktidara hazır olmayan İttihat ve Terakki'nin sürecin sonunu olumlu bitiremediği kaydedilmiştir. İttihat ve Terakki'nin insafsız suçlama ve eleştirilere maruz kaldığını belirten isimler ise yaklaşmakta olan Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumda şartların getirdiği tepkisel yaklaşımlarda bulunduğu savunmasını yapmışlardır. İttihatçı liderlere ise yöneltilen başlıca eleştiri hayalperest tutumları ve bu tutumun özellikle Enver Paşa'da Millî Mücadele boyunca devam ettiği.

149 Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1842-1946*, (İstanbul Mithat Akçit Yayını, 1946), 189.

150 Mithat, 224.

151 Mithat, 190.

Sonuç

Çalışma sonucunda elde edilen verilere göre, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki hakkında mutlak tek bir görüş ve fikir birlikteliği olmadığı ortadadır. Bu nedenle bireysel olarak görüş farklılıklarından hareketle bireysel ya da eser bazında bakış açısı ve tutum belirlenebilir. Diğer bir konuda aktarılan anı ve görüşlerin biz araştırmacıları bazı ortak kanaatlere ulaştırmakta yeterli olduğudur. Bu çerçevede giriş bölümünde açıklanan araştırma soruları bu araştırma ışığında şu şekilde cevaplanabilir.

Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmış mıdır? Yoksa bir bütün olarak mı görmüşlerdir?

Büyük bir çoğunlukla Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmışlardır. Meşrutiyet demokrasi kültürünün başlangıcı; II. Meşrutiyet, demokrasi değerlerinin en önemli adımıdır ve Cumhuriyet'in demokrasi değerlerine sahip daha ileri bir versiyon olarak demokrasi sürecinin bir devamı olduğu kabul edilmiş görünmektedir. II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ortak noktalarından biri de toplumsal dönüşüm hedefinin iki dönemde de aynı yönde (liberal demokrasi) hedeflenmiş olmasıdır. Burada Meşrutiyet'in biraz daha İngiliz modeline yakın Cumhuriyet'in ise Fransız modeline yakın olduğu tespiti yapılabilir. İttihat ve Terakki ise II. Meşrutiyet döneminin önemli bir aktörüdür ancak ömrünü tamamlamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi, İttihat ve Terakki'den farklı Cumhuriyet'in ilkelerine uygun hareket eden bir siyasi partidir. Genel kanı; II. Meşrutiyet ile bir sürekliliği kabul ederken İttihat ve Terakki ile bir kopuş söz konusudur. İttihat ve Terakki ile kopuş konusunun kabulünde Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşlerinin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Vurgulanması gereken bir noktada İttihat ve Terakki'den gerçekleşmiş olan kopuşa çeşitli itirazların geldiği, öyle ya da böyle İttihat ve Terakki'nin siyasi parti olarak gelenek belirleyici bir rolü olduğunun zaman zaman dile getirildiğidir. Aynı şekilde siyasi rejim değişikliği açısından bir kopuş söz konusu iken devlet eliyle değişim beklentisi, yönetim örgütünün ve idari yapının benzerliği ile eğitim ve mali sistem mirasında bir devamlılık mevcuttur.

Tutumların olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler nelerdir?

Tutumların olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler ise şu şekilde maddeleştirilebilir:

- Triumviraya yakınlık ve bireysel ilişkilerin durumunun tutumu etkileyen başlıca faktör olduğu açıktır. Yakınlık arttıkça duygusal tepki artıyor görünmektedir.

- Enver Paşa'ya olan olumsuz tutum Talat Paşa ve Cemal Paşa'ya olan olumsuz tutumdan fazladır. Bu durumda Enver Paşa'nın II. Meşrutiyet sonrasında Mustafa Kemal Paşa ile olan rekabeti ve Millî Mücadele sırasındaki faaliyetleri etkili olmuş görünmektedir. İttihat ve Terakki'nin bu üç lideri; görev ve sorumluluk bilinci, kanun ve nizam sağlamada yetkinlik, siyaseten demokratik olma/olmama, kibir sahibi olma/olmama ve makam-mevki düşkünü olma/olmama yönünden karşılaştırılmış ve eleştirilmiştir. Özetle; görev ve sorumluluk bilinci en fazla olarak Talat Paşa ardından Enver Paşa olarak açıklanmıştır. Cemal Paşa, daha az söz konusu edilmiş, genellikle askerliği bilen disiplinli yönü ile görev ve sorumluluk bilincine sahip olarak tanımlanmıştır. Enver Paşa'ya görev ve sorumluluk bilinci olmasına rağmen yapılan ana eleştiri gerçekçi davranmaması hayalci yönünün ağır basması şeklinde olmuştur. Kanun ve nizam sağlama yetkinliği açısından ise ağırlıklı olarak Talat Paşa'nın ismi öne çıkmaktadır. Cemiyetin 1908 öncesi dönemine ilişkin ise kanun ve nizam sağlamada öne çıkan isim Bahaeddin Şakir'dir. Dr. Nâzım ise Bahaeddin Şakir'den daha az sevilmesi nedeniyle kanun ve nizam sağlamadaki rolü konusunda daha geri planda bırakılmış görünmektedir. Ayrıca vurgulamak gerekir ki 1908 öncesindeki kanun ve nizam sağlama cemiyetin örgütlenmesini kapsarken, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde ülke yönetimini de kapsamıştır. İki dönemin ağırlığı ve kapsamı aynı değildir. Siyaseten demokratiklik açısından ise İttihat ve Terakki genel olarak iktidara geldikten sonra söylemlerinden, meclis vurgusundan uzaklaşmakla eleştirilmektedir. Demokratik karar davranışları konusunda en fazla öne çıkan isim ise Talat Paşa'dır. Bunun nedeni bu kararları alma durumunda kalan kişinin Talat Paşa olmasıdır. En çelişkili eleştiri ve yorumlar bu demokratik davranma ve davranmama konusunda ortaya çıkmaktadır. Yine siyasi cinayetlere ilişkin ikircikli tutum demokratik karar kapsamında değerlendirilebilir. Cemal Paşa hariç Enver Paşa ve Talat Paşa kibirli olmakla itham edilmişler, Enver Paşa'nın kibri daha fazla eleştirilmiştir. Makam-mevki düşkünü olma konusu ise yazarlar açısından en fazla değişkenlik gösteren husustur. Hüseyin Cahit Yalçın gibi isimler makam -mevki düşkünlüğünden değil yönetimdeki tecrübesizlikten hatalar yapıldığı görüşünderken Ziya Şakir gibi biraz daha dışarıdan isimler özellikle Enver Paşa'yı makam-mevki düşkünü olmak yönünden eleştirmişlerdir.

- Ahmed Rıza, Prens Sabahattin gibi isimlere bakışta ise genellikle Ermeni Sorunu kaynaklı olumsuz tutum görülür. Prens Sabahattin belki de adı geçen isimler arasında olumsuz tutum birliği en fazla olan isimdir. Ahmed Rıza ise hem Cemiyet'in kuruluş sürecince Jön Türkler ve Cemiyet arasındaki ana bağlantı noktalarından biri olması hem de I. Jön Türk Kongresi sonrası Türk Milliyetçiliğinin geliştiği kolun lideri olarak öne çıkması ve 1908'de Cemiyet'in halk tarafından tanınan en önemli ismi olarak Meclis-i Mebusan reisi olması nedeniyle saygı görmüştür.

- Kişilerin İttihat ve Terakki’de oynadıkları rol, üye olup olmamaları, kongrelere katılıp katılmamaları ve Merkezi Umumi ile olan bağlantılarının da tutumları üzerinde etkili olmuştur. Meşrutiyet süreci içinde aktif rol alan ve görevlerde bulunan isimler nötr görünen ancak savunmacı olan bir tutum izlemişlerdir.

- Kişilerin, II. Meşrutiyet dönemindeki görev ve sorumlulukları ile İttihat ve Terakki içindeki görev ve sorumlulukları ne olursa olsun Erken Cumhuriyet dönemindeki konumları tutumun durumunu etkilemiştir.

3) Çeşitli araştırmacıların savunduğu gibi İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet’in Kemalist İdeolojisi arasındaki devamlılık Cumhuriyet’in ilk kuşakları tarafından dile getirilmiş midir?

Millî Mücadeleden itibaren önemli roller oynayan isimlerin önemli bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesidir. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde bu isimlerin çoğu İttihat ve Terakki’nin ömrünü tamamladığı fikrindedir. Bu fikir de olmayanlar bertaraf edilmiştir. İdeolojiler arasındaki devamlılık; toplumun dönüşmesi fikri ve değer kavramları üzerinden gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet’in sembol değeri Hürriyetti; Millî Mücadele de Hürriyet’in anlamı tam bağımsızlık ile de özdeşleşti. II. Meşrutiyet’in eşitlik, kardeşlik, adalet, millet (devlet), ittihat ve Millî kavramları Cumhuriyet dönemi reformları ile demokratik gelişim sürecinin bir parçası olarak devam etti. Cumhuriyet’in ilk kuşağı başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere II. Meşrutiyet döneminden, İttihat ve Terakki’nin hatalarından önemli dersler çıkarmışlardı. Hedeflerde ortak noktalar bulunmasına rağmen çoğu hata tekrarlanmadı. Ancak bu dönemden kalan bazı travmaların hassasiyet yarattığı da iddia edilebilir. Sonuç olarak bir devamlılığın Cumhuriyet’in ilk kuşakları tarafından açıkça dile getirilmediği görülmektedir.

Son olarak aşağıdaki tablo 1 ile araştırma boyunca incelenen bazılarına az bazılarına daha fazla yer verilen tefrikaların bir analizi yapılacaktır.

Tablo 1’de görüldüğü üzere öncelikle İttihatçı liderlerle bağlantılı konular, II. Meşrutiyet döneminin önemli isimlerinin hatıraları, Meşrutiyet’in ilanı öncesinde olan olaylar öncelikle işlenmiştir. Bu yazı dizilerindeki öznel tutum göz önünde tutularak içerikler değerlendirildiğinde hem II. Meşrutiyet dönemi olayları ile İttihat ve Terakki hakkında önemli bilgiler edinildiği hem de Erken Cumhuriyet Dönemi’nin genel tutumunun anlaşıldığı görülmektedir.

Tablo 1: Tefrikaların Genel Değerlendirme Tablosu					
Gazete	Yazar	Yayınlandığı Tarih Aralığı	Yazı Dizisinin Genel Başlığı	Konusu	Genel Tutumu
Akşam	Amil	Aralık 1932- Nisan 1933	İrithat Terakki'nin Son Günleri	İrithatçı liderlerin yurtdışına çıktıktan sonraki yaşantıları	Olumsuz -Göreceli-Öznel
	Mustafa Ragıp	Ekim 1933- Eylül 1935	İrithat ve Terakki Tarihinde Estrar Perdesi Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?	İrithatçı liderler arasında yaşanan güç çatışmalarının Yakup Cemil'in faaliyetleri çevresinde anlatılması	Olumsuz -Göreceli-Öznel
	Mustafa Ragıp	Şubat-Ekim 1935	Meşrutiyetten Önce Manastırda Patlayan Tabanca	Meşrutiyet'in ilanı öncesinde yaşanan önemli olaylar	Olumlu- Göreceli- Öznel
	Süleyman Kâni İrem	1939	Meşrutiyet'te Saray ve Babiali	Meşrutiyet ilanı sırasında Saray ve Hükümetin tavrı	Olumsuz -Göreceli-Öznel
Son Posta	Ziya Şakir	1932-1935	İrithat Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü?	İrithat ve Terakki'nin kuruluşundan başlayarak 1918'e kadar geçen olaylar	Olumsuz -Göreceli-Öznel
	Muhittin Birgen	Ekim 1936- Ağustos 1937	İrithat ve Terakki'de On Sene	1908-1918 Arasındaki olaylar İrithatçı liderlerin yurtdışına kaçış ve ölümleri ile biter	Olumsuz -Göreceli-Öznel
Milliyet	A.C. (Arif Cemil)	Nisan-Aralık 1934	Bahaeddin Şakir'in Biraktığı Vesikalara Göre İrithat ve Terakki	Bahaeddin Şakir'in bıraktığı iddia olunan belgeler etrafında yazar, İrithat ve Terakki'nin kuruluşundan I. Dünya Savaşı başlarına kadar olan dönemi	Olumsuz -Göreceli-Öznel
		Ekim - Aralık 1946	Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Mentşe'nin Hatıraları	Anılar Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinden başlamakta ve Kurtuluş Savaşı sırasında Malta sürgününden dönüşe kadar devam etmektedir.	İ.T. Açısından olumsuz- Meşrutiyet Açısından Olumlu- Göreceli-Öznel
Cumhuriyet	Haluk Şehsuvaroğlu	Ocak-Mart 1950	İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları	Hatıralar, Ahmed Rıza Bey'in Paris'teki sürgün yıllarıyla başlamakta ve Birinci Dünya Savaşı sonuna dek devam etmektedir.	Olumsuz-Göreceli-Öznel
	Hüseyin Cahit Yalçın	1935-1938	Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918	Meşrutiyet dönemi Tanin'inde çıkan yazılarını da kullanarak Meşrutiyet dönemini yazma yoluna gitmiştir	Olumlu-Göreceli-Öznel- Duygusal
(Yeni) Tanin	Hüseyin Cahit Yalçın	Ağustos 1945- Aralık 1946	Cavit Bey'in Notları	İrithatçıların Maliye Nazırı Cavit Bey'in 1918-1922 tarihleri arasında tuttuğu notlar	Olumlu-Göreceli-Öznel
	Hüseyin Cahit Yalçın	Ekim 1944-Nisan 1945	Tarihi Mektuplar	İrithatçı liderlerin Dünya Savaşı'ndan sonra yurtdışında buldukları dönemde birbirlerine gönderdikleri mektuplar yayınlanmıştır	Nötr- Göreceli-Öznel

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Fikir Hareketleri

Milliyet

Son Posta

(Yeni) Tanin

II. Araştırma Eserler

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çeviren Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara: İmge Kitapevi, 2023.

Arıkan, Zeki, *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Arif Cemil, *Talat Paşa'nın Son Günleri Bir Türk Vurulmuş Diyorlar*, hazırlayan Volkan Soran, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.

Bardakçı, Murat, *Enver*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Bardakçı, Murat, *İttihatçının Sandığı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, cilt 4, İstanbul: Sabah Yayınları, 1997.

Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat Terakki Neydi?*, hazırlayan Zeki Arıkan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

Denker, Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, hazırlayan Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 2006.

- Duru, Kazım Nami, “*İttihat Terakki*” *Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1975.
- Eryüksel, Hasan, *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Anıl Matbaası, 1949.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, İstanbul: Sinan Matbaası, 1950.
- Hanioğlu, Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hatıraları ve Mektuplarıyla Talât Paşa*, hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2008.
- İrtem, Süleyman Kâni, Meşrutiyet *Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, derleyen Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İrtem, Süleyman Kâni, Meşrutiyetten *Mütarekeye Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Yılları 1909-1918*, hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2004.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Kavaklı, Nurhan, *Bir Gazetenin Tarihi Akşam*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çeviren Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çeviren Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, hazırlayan Bülent Demirbaş, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.
- Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları*, Ankara: Altınordu Yayınları, 2019.

- Mithat, Ali Haydar, *Hatıralarım 1842-1946*, İstanbul: Mithat Akçit Yayını, 1946.
- Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, hazırlayan Nurer Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004.
- Mustafa Ragıp, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, hazırlayan Rahşan Aktaş, İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007.
- Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti: Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri 1906-1908*, hazırlayan Çiğdem Önal Emiroğlu, Kudret Emiroğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Özcan, Ahmet, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, çeviren Ayşe Hacıhasanoğlu, Mazlum Beyhan, İstanbul: Yordam Kitap, 2020.
- Ramsaur Jr, Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çeviren Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1972.
- Ramsour, Ernest Edmondson, *Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, çeviren Hacasan Yüncü, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2013.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1967.
- Tansu, Samih Nafız, *İttihat Terakki İçinde Dönenler- Anlatan: Galib Vardar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960.
- Tekir, Süleyman, *İttihatçılık Doğuş 1908*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2024.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul: Kronik Kitap, 2023.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, cilt 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Uca, Alaattin, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, Konya: Kömen Yayınları, 2015.

- Üstündağ, Ayla, *Sözlü Tarihin Büyük Üstadı Dedem Ziya Şakir*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Pankuş Yayınları, 2023.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, hazırlayan Rauf Mutluay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976.
- Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?*, cilt 1, *Nasıl Yaşadı?*, cilt 2, *Nasıl Öldü?*, cilt 3, hazırlayan. İsmail Hakkı Avcı, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2018.
- Zürcher, Erik Jan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1924-1925*, çeviren Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, çeviren Nüzhet Salihoglu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

III. Makaleler

- Acun, Fatma, "Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22, 1 (2005): 27-50.
- Aydın, Suavi ve Ömer Türkoğlu, "İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* derleyen Ferdan Ergut içinde, 260-285. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "93 Meşrutiyeti", *Bellekten* 6, 21-22 (Ocak 1942): 45-83.
- Bedir, Ayşe, "Atatürk'ün Türk Kadınına Bakışı: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin Muhteva Analizi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 76, (Nisan 2023): 197-220, <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1246141>.
- Birgen, Muhittin, "İttihat ve Terakki'ye Dair Neler Yazacağım?", *Son Posta*, 16 Ekim 1936.
- Çöllü, Ersan Fazıl ve Yunus Emre Öztürk, "Örgütlerde İnançlar-Tutumlar Tutumların Ölçüm Yöntemleri ve Uygulama Örnekleri Bu Yöntemlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 9, 1-2 (2006): 373-404.
- Doğan, Necmettin, "Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet", *II. Meşrutiyet "100.Yıl"*, *Doğu-Batı* 1, 45 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2008): 133-148.

- Gözen, Mustafa, “Değer ve Değerleme Hakkında Kavramsal ve Kuramsal Bir Çalışma”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 22, 2 (Kasım 2019): 374-382.
- Hanioğlu, Şükrü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 23: 476-484. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- İnalcık, Halil, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, *Oryantalizm I, Doğu-Batı*, 20 (Ağustos-Eylül-Ekim 2002): 13-39.
- İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Batı’dan Kültür Aktarması Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* içinde, 425-430. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- İnalcık, Halil, “Turkey Between Europe and The Middle East”, *Journal Of International Affairs* 3, 1, (March-May 1998): 1-7.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü dinledim: Trablusgarp’ta Hürriyete Karşı İsyân”, *Belleten* 8, 31 (Temmuz 1944): 387-401.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü Dinlerken: Gerilla Hakkında İki Hatıra”, *Belleten* 1, 1 (Ocak 1937): 15-19.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü Dinlerken: Mukaddes Tabanca”, *Belleten* 1, 3-4 (Temmuz 1937): 605-610.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü Dinlerken: Vatan ve Hürriyet”, *Belleten* 1, 2 (Nisan 1937): 289-298.
- Kaan, Oğuz, “Türk Siyasi Tarihi’nde Jön Türk Kongreleri”, *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi* 3, 4 (2019): 1-19.
- Kızıldoğan, Hüsrev Sami, “Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki”, *Belleten* 1, 3-4 (Temmuz 1937): 619-625.
- Mardin, Şerif, “Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analizi”, *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler* 2, derleyen Mümtaz’er Türküne içinde, 9-24. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Mutlu, Sevda, “Atatürk’ün Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Geçişte Rejim Stratejileri: Atatürk’ün TBMM Açış Konuşmalarının İçerik Analizi (1920-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXX, 90 (2014): 83-114.
- Örs, Orhan, “Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 51 (Bahar 2013): 679-716.

- Smakaj, Gentrit ,“Birinci Jön Türk Kongresi ve Arnavutlar (Paris 4-9 Şubat 1902)”, *CEDRUS XI*, (2023): 445-459, <https://doi.org/10.13113/CEDRUS.202324>.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları”, *Bellekten* 44, 174 (Nisan 1980): 301-345, <https://doi.org/10.37879/bellekten.1980.301>.
- Tunaya, Tarık Z., “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Tefekküründe ‘İslamcılık Cereyanı’”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 19, 3-4 (1954): 630-670.
- Tunaya, Tarık, “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Tefekküründe ‘Garbcılık Cereyanı’”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 14, 3-4 (1948): 585-630.
- Uyar, Hakkı, “Millî Mücadele ve Cumhuriyet Kadrolarının İkinci Meşrutiyet’ten ve Birinci Dünya Savaşı’ndan Çıkardığı Dersler”, *Belgi* 1, 7 (Kış 2014): 829-835.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Tarihi Mektuplar”, (*Yeni Tanin*, 15 Mart 1945).
- Yüksel, Nahit, “‘Fikir Hareketleri’ Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit’in (Yalçın) Türk Devrimi’ne Bakışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, 64-65-66 (2006): 347-378.

IV. Tezler

- Göçer, Güngör, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakir” Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017.

V. İnternet Kaynakları

- Arıkan, Mustafa, “Cumhuriyet Gazetesi”, Atatürk Ansiklopedisi, erişim 17 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhuriyet-gazetesi/>
- <https://www.gastearsivi.com/>
- Karcı, Erol, “Son Posta Gazetesi”, Atatürk Ansiklopedisi, erişim 12 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/son-posta-gazetesi/>

Extended Abstract

The purpose of this study is to analyze the perspective of the Early Republican Period towards the Second Constitutional Monarchy (Constitutional Monarchy II) and the Committee of Union and Progress (CUP) by evaluating general attitudes. People's attitudes are shaped by their value to specific objects, situations, or concepts. This valuation reflects the attribution of meaning to an entity based on categories such as positive, negative, relative, absolute, subjective, or objective. Values are also subject to change depending on cultural and temporal contexts. In line with the research objectives, the study identifies the positive, negative, and neutral attitudes present in memoirs, opinions, and evaluations related to the Second Constitutional Monarchy and the CUP. A conceptual analysis was conducted using keywords derived from the sources, with attention given to whether different terms were used interchangeably. Within the framework of the values and conceptual usage of the Early Republican Period, key terms include liberty, consultation (meşveret), justice, equality, state (nation), homeland (country), unity, and nationality. Notably, the term "liberty" encompasses meanings associated with both freedom and democracy. Similarly, "state" and "homeland" are frequently employed to denote the concept of nationhood. After the failure of the Second Constitutional Monarchy's ideal of unity, the term "nationality" was increasingly used synonymously with Turkish identity. The criteria for criticizing the leaders of the Committee of Union and Progress can be categorized into four main groups: commitment to duties and responsibilities, competence in establishing laws and order, political alignment with or deviation from democratic principles, and whether or not they exhibited arrogance or an obsession with power and position. Determining the implicit meanings and categorizations of these terms necessitated a historical process analysis. The primary research questions addressed are as follows: Did the early Republican generations differentiate between the Second Constitutional Monarchy and the CUP, or did they perceive them as a unified entity? What were the underlying reasons for their positive or negative attitudes? Furthermore, did these early generations recognize the continuity between the CUP and the Kemalist ideology of the Republic, as posited by various scholars? Many of the founders of the Republic were directly or indirectly involved during the Second Constitutional Monarchy, and their perspectives on this period were influenced by their personal experiences. Additionally, the Republic's institutional stance toward the Second Constitutional Monarchy and the CUP affected individual attitudes. While the memoirs used as primary sources reflect subjective viewpoints shaped by these attitudes, they remain invaluable due to the lack of an extensive CUP archive. These memoirs serve as key sources for understanding the Early Republican Period's perspective on the Second Constitutional Monarchy and the CUP.

Tefrikas (The Newspaper Serial) were a prominent feature of popular historical writing in Türkiye until the 1960s. Newspapers of the time published numerous serialized articles on the Second Constitutional Monarchy and the CUP, with their editorial stances influencing the selection of topics and narratives. Many of these serialized articles were later compiled into books. Among these newspapers, *Son Posta* and *Akşam* were particularly noteworthy. For example, *Son Posta* published Ziya Şakir's series titled "How was the Committee of Union and Progress Born, How Did It Live, How Did It Die?" and Muhittin Birgen's series "Ten Years in the Committee of Union and Progress". Ziya Şakir, as one of the most prolific serial writers, provided extensive coverage of the CUP's activities. On the other hand, *Akşam* published the highest number of serialized articles (205) and often focused on historical narratives. Notable examples include "The Last Days of the Committee of Union and Progress" by the pseudonymous Amil, "The Curtain of Mystery in the History of the Committee of Union and Progress: Why and How Yakup Cemil Was Murdered?" by Mustafa Ragıp, and "The Palace and the Sublime Porte in the Constitutional Monarchy" by Süleyman Kâni İrtem. In comparing these two newspapers, *Son Posta* predominantly explored the inner workings and trajectory of the CUP, while *Akşam* concentrated on the proclamation and early developments of the Second Constitutional Monarchy. Other newspapers, such as *Milliyet*, featured articles like "According to the Documents Left by Bahaeddin Şakir: The Committee of Union and Progress" and "The Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa) During the Great War" by Arif Cemil. Prominent figures such as Hüseyin Cahit Yalçın, Halil Menteşe, and Ahmed Rıza also published their memoirs in various periodicals, contributing to the broader discourse.

All of these authors were either CUP members or had close associations with the organization. Their attitudes were shaped by their roles within the CUP and their proximity to its leadership; greater proximity generally corresponded with more favorable views. Many perceived the Republic as the culmination of the democratization process initiated during the Second Constitutional Monarchy. Positive attitudes toward the Constitutional Monarchy framed the Republic as an advanced development of earlier reforms, influenced significantly by Mustafa Kemal Atatürk's ideas. These perspectives largely aligned with the official Republican narrative, which recognized the challenges and continuities in the transition from the Constitutional Monarchy to the Republic. However, attitudes toward the CUP varied significantly depending on the context. While the Second Constitutional Monarchy was often viewed positively as part of a democratic evolution, the CUP was more contentious. The Republican narrative portrayed the CUP as a political entity that had completed its historical role. Nevertheless, some former CUP members struggled to accept its dissolution. In conclusion, while the Second

Constitutional Monarchy and the CUP were closely associated processes, they were not perceived as an inseparable whole during the Early Republican Period. The CUP was regarded as a key actor that facilitated the proclamation of the Constitutional Monarchy, but the process itself was deemed more significant than the organization. Discussions about ideological continuity between the CUP and Kemalism remain inconclusive, with some researchers identifying shared goals in modernization and nationalism, while others highlight critical differences. On one issue, however, there is consensus: the divisiveness of political rivalries during the Second Constitutional Monarchy was a significant source of turmoil.